

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ**

М. М. ХАЙИТОВ

**ОТА-ОНАЛИК ҲУҚУҚИДАН
МАҲРУМ ҚИЛИШНИНГ
ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ**

**«NOSHIR»
ТОШКЕНТ-2013**

УДК: 343.275.6

КБК 67.408

X - 18

Масъул муҳаррир:

Р. Ж. Рўзиев — юридик фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

О. Оқюлов — юридик фанлари доктори, профессор

В. Р. Топилдиев — юридик фанлари номзоди, доцент

Хайитов Музаффар Мухаммаджонович

X-18

Ота-оналик ҳуқуқидая маҳрум қилишнинг ҳуқуқий асослари: илмий рисола / М.М. Хайитов; Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги; Тошкент давлат юридик институти; масъул муҳаррир Р.Ж.Рўзиев. — Т.: «NOSHIR», 2013. — 108 бет.

ISBN 978-9943-4111-6-6

Ушбу илмий рисолада ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилишнинг тушунчаси, унинг мазмун-моҳияти, қиёсий таҳлили, уни амалга ошириш субъектлари, ҳуқуқий асослари, шунингдек, ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш ва уни қайта тиклаш тартиблари илмий назарий жиҳатдан атрафлича ёритиб берилган.

Илмий рисола А2-ФА-0-11116 рақамли «Ўзбекистон Республикасида суд-ҳуқуқ тизимини такомиллаштириш ва демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш жараёнида ҳуқуқни муҳофаза этувчи идоралар томонидан инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг долзарб муаммолари» лойиҳаси доирасида тайёрланди ва чоп этилди.

Мазкур илмий рисола Тошкент Давлат юридик институти уқув-услубий Кенгашининг 2012 йил 21 декабрдаги 5-сонли баённомаси билан нашрга тавсия қилинган.

УДК: 343.275.6

КБК 67.408

© «NOSHIR» нашриёти, 2013.

СЎЗ БОШИ

Мамлакатимизда азал-азалдан болаларнинг рухий, ақлий ва жисмоний тарбиясига аҳамият берилиб, уларни комил инсон қилиб тарбиялашга алоҳида эътибор бериб келинган. Мустақиллик йилларида ҳам ёш оилаларни қўллаб-қувватлаш, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш, соғлом авлодни камол топтириш мақсадида барча зарур шароитлар яратилмоқда. Бунда ўсиб келаётган авлод ҳақида ғамхўрлик қилиш ва улар учун фаровон ҳаётни барпо этишга йўналтирилган ижтимоий дастурлар устуворлигига катта аҳамият берилмоқда. Албатта, миллатимиз келажаги бўлган фарзандларимизнинг рухий дунёси, уларнинг маънавий-ахлоқий жиҳатдан етук, жисмонан соғлом ва баркамол инсон бўлиши учун мунтазам қайғуришимиз лозим. Бундай муҳим вазифалар, аввало, жамиятимизнинг бошланғич бўғини ҳисобланган оилада амалга оширилиши унга бўлган эътиборни янада кучайтиришни, оила билан боғлиқ ижтимоий муносабатларни мунтазам тадқиқ этишни талаб этади.

Оилада ота-она ҳамда болалар ўртасидаги муносабатлар, уларнинг оқилона тартиби ва нисбатини сақлаш, ота-оналарнинг болалар тарбиясини юксак инсоний фазилатлар асосида амалга оширишларига эришиш, оилада болаларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини таъминлаш жамият тараққиётининг ҳар бир даврида долзарб масалалардан бири бўлиб келган. Албатта, атрофимизда нотинч, носоғлом муҳит ҳукмрон бўлган, «ота-она-фарзанд» муносабатларидаги энг зарур мезонлар ҳам бузилаётган оилаларнинг мавжудлиги бу борада ўз

ечимини кутиб турган муаммолар талайгина эканлигини кўрсатмоқда. Юртбошимиз И.А.Каримов оиланинг ёш авлод тарбиясида нечоғли аҳамиятли эканлигидан келиб чиқиб қуйидагиларни таъкидлаган эдилар: «Таассуфки, баъзи ота-оналар ўз фарзандининг қизиқиши ва интилишларига, унинг онг-у тафаккурида ҳар куни бир ўзгариш рўй бериб, кўзида янги-янги саволлар пайдо бўлаётганлигига аҳамият бермайди. Боз устига, агар ота оилада ўзини тутишни билмаса, ахлоқ-одоб бобида фарзандларига ўрناق бўлиш ўрнига қўпол муомала қиладиган бўлса, бу ҳолат, табиийки, бола маънавий оламининг шаклланишига салбий таъсир кўрсатади, вақти соати келиб, унинг характерида инсон деган номга нолайиқ, хунук бир одат сифатида намоён бўлади»¹.

Ота-оналарнинг болаларга нисбатан ота-оналик мажбуриятларини бажаришдан бош тортишлари, ота-оналик ҳуқуқларини суиистеъмол қилишлари, болаларга нисбатан шафқатсиз муомалада бўлиб жисмоний куч ишлатишлари ёки руҳий таъсир кўрсатишлари, ўз болаларининг ҳаёти ва соғлиғига қарши қасддан жиноят содир этишлари, бир сўз билан айтганда боланинг оиладаги ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини таъминламасликлари каби муаммолар оила ҳуқуқида ушбу масалаларни қамраб олувчи ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш билан боғлиқ муносабатларни илмий тадқиқ этишни тақозо қилмоқда. Шундан келиб чиққан ҳолда таъкидламоқчимизки, ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш билан боғлиқ муносабатларни илмий тадқиқ қилиш, унинг асослари, сабаб ва оқибатларини ўрганиш, айни вақтда ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш билан боғлиқ қонунчиликни такомиллаштиришга, республика-

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. — Т.: «Маънавият», 2008. — Б 53-54.

миздаги носоғлом, бола таълим-тарбиясига салбий таъсир кўрсатаётган оилаларни бартараф қилиш, ҳар бир оилада болаларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларига риоя қилинишини таъминлашга хизмат қилади. Муаллиф томонидан тайёрланган мазкур рисола айнан қайд этиб ўтилган мавзу ва у билан боғлиқ муаммоларни ўрганишга бағишланган.

Мазкур рисола мамлакатимизда оила, ота-она ва фарзанд муносабатларини тадқиқ этиш билан шуғулланаётган муассасалар, нодавлат ташкилотлар, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ходимлари, кенг жамоатчилик, шунингдек ҳуқуқшунослик соҳаси бўйича таълим олаётган олий ўқув юртлари талабалари, академик лицей, юридик коллеж ўқувчилари учун фойдаланишга мўлжалланган.

А.Х. Саттаров
юридик фанлар доктори

ОТА-ОНАЛИК ҲУҚУҚИДАН МАҲРУМ ҚИЛИШНИНГ ТУШУНЧАСИ, МОҲИЯТИ ВА АҲАМИЯТИ

Ўзбек оиласида ота-онани фарзандсиз, фарзандни эса ота-онасиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шу нуқтаи назардан фарзандни ота-онадан ёки аксинча ота-онани фарзанддан маҳрум қилиш оғир руҳий кечинмаларга сабаб бўлади. Бироқ, оилавий муносабатларда шундай ҳолатлар борки, ота-оналарни ўз фарзандларига нисбатан бўлган ота-оналик ҳуқуқларидан маҳрум қилиш, сўнги чора бўлсада амалга оширишни тақозо қилади. Бундай нохуш ҳолатлар, албатта, асосан носоғлом муҳит ҳукмрон бўлган оилаларда юзага келмоқда. Президентимиз И.А.Каримовнинг мазкур муаммо хусусида: «Ҳар қайси миллатнинг ўзига хос маънавиятини шакллантириш ва юксалтиришда, ҳеч шубҳасиз, оиланинг ўрни ва таъсири беқиёс, оиладаги маънавий муҳит ва тарбия туфайли бола ё меҳрибон ва раҳмдил, ёки худбин ва бағритош бўлиб вояга етишини тушуниш қийин эмас»¹, — деб таъкидлаганлиги айти ҳақиқатдир. Албатта, оилани ҳуқуқий ҳимоя қилишнинг асосий моҳияти, аввало, оила ва оила аъзолари манфаатларининг муштараклиги, улар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг оқилона нисбатини сақлаб туриш, айти вақтда ҳар бир ота-она ва фарзандларнинг шахсий манфаатларига пугур етказмасликни таъминлаш механизмининг яратилганлигида намоён бўлади².

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш оилавий-ҳуқуқий муносабатларнинг энг мураккаб ҳамда мунозарали

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. — Т.: «Маънавият», 2008. — Б. 52,54.

² Инамджанова Г.С. Ота-оналар ва болаларнинг ҳуқуқларини оила ҳуқуқий ҳимоя қилиш муаммолари. Автореф. — Т.: 2005. — Б 3.

шаклларидан бири ҳисобланади. Мазкур ҳуқуқий муносабат ўз номига кўра ҳам унинг замирида оилавий келишмовчиликлар, суиистъомликлар, зўравонлик каби салбий хатти-ҳаракатларнинг намоён бўлишини билдиради.

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш тушунчасининг моҳиятини англашда унинг таркибини ташкил қилувчи элементларни билиш муҳим аҳамият касб этади. Қўйидаги элементлар бир бутунликда ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилишнинг мазмун-моҳиятини ташкил этади, яъни: оталик, оналик, ҳуқуқ, ота-оналик ҳуқуқи, маҳрум қилиш ҳамда ота-оналик ҳуқуқининг тугатилиши ёки чекланиши ва бошқалар.

Аввало, оталик ва оналик тушунчаларининг луғавий ҳамда ҳуқуқий маъноларига тўхталайлик. Ўзбек атамашунослигида отанинг ўз фарзандига бўлган муносабатлари ва шу муносабатга боғлиқ ҳолатлар оталик маъносини англатса, она мавқеи, унга хос хислатлар — ҳомиладорлик, болаларни тарбиялаш ва шунга боғлиқ она бурчларига оналик деб айтилади¹.

Юридик адабиётларда оналик деб ўзаро никоҳда бўлган ёки ўзаро никоҳда бўлмаган ота-онадан (эрхотин) туғилган боланинг ҳақиқатда онаси эканлигини тасдиқлаш ва белгилаш фактига айтилади². Оталик деб ўзаро никоҳда бўлган ёки ўзаро никоҳда бўлмаган ота-онадан туғилган боланинг (эр) томонидан ҳақиқатда шу боланинг отаси эканлигини тан олишини ўзаро никоҳда турган ота-онанинг биргаликдаги аризаси асосида белгиланиш фактига айтилади³. Қайд этилган маълумот-

¹ Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2007. — Т-3. — Б.126, 152.

² Юридик атамаларнинг қомусий луғати. / Масъул муҳаррир: Х.Р.Раҳмонқулов // — Т.: «Шарқ», 2003. — Б.268.

³ Қаранг: Юқоридаги манба. Б.270-271.

лардан оталик ва оналикнинг суд тартибида белгила- ниши, уларда ўз фарзандларининг қонуний ота-оналари сифатида тенг ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг юзага келиши ҳамда улар қонунда белгилаб қўйилган фарзандларига нисбатан ўз ота-оналик мажбуриятларини бажаришлари зарурий шартга айланиши тўғрисида асосли хулосага келишимиз мумкин.

Ҳуқуқ ибораси кундалик ҳаётимизда кўп қўллани- ладиган тушунча бўлиб, «ҳақ», «ҳақиқат» сўзларидан олинган. Таниқли ҳуқуқшунос олимлар А.Саидов ҳамда У.Тожихоновларнинг фикрича ҳуқуқ ижтимоий қадрият сифатида инсонларга хизмат қилади, уларнинг фаровон ҳаёт кечиришларини таъминлайди ҳамда давлат томо- нидан белгиланган ёки рухсат этилган ва унинг кучи билан ҳимоя қилинадиган умуммажбурий хулқ-атвор қоидаларининг тизимидир»¹. Ш.Якубов ҳуқуқ тушунча- сини «жамиятдаги ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи, фуқароларнинг ҳаётини фаолиятини белгилаб берувчи, давлат томонидан расмийлаштирилган яшаш қоидалар тизимидир»², — деб таърифлаган. Фикримизча, ҳуқуқ тушунчасига олимлар томонидан берилган таъриф- ларда унинг давлат томонидан белгиланганлиги, умум- мажбурий хулқ-атвор қоидаларидан иборатлиги, ижтимоий муносабатларни тартибга солишга йўналти- рилганлиги, давлатнинг кучи билан ҳимоя қилиниши каби бир қатор умумий жиҳатлар мавжуд. Шу нуқтаи- назардан ҳуқуқ тушунчасига қўйидагича таъриф бериши- миз мумкин. ***Ҳуқуқ бу жамиятда мавжуд ижтимоий муносабатларни тартибга солиш ва шу орқали жамият***

¹ Саидов А., Тожихонов У. Давлат ва ҳуқуқ назарияси: икки жилдли. 2-жилд. Ҳуқуқ назарияси. — Тошкент. Ўзбекистон республикаси ИИВ Академияси. 2001. — Б.9.

² Якубов Ш.У. Ўзбекистон ҳуқуқий тизимида ҳуқуқий қадрият ва тамойилларнинг шаклланиши / Дисс. — Т.: 2008. — Б.27.

ривожланишини таъминлашга хизмат қилувчи, давлат томонидан қабул қилинган ва барча учун мажбурий хуқ-атвор қоидаларидир.

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш билан боғлиқ муносабатларнинг асосини ташкил қилувчи «ота-оналик ҳуқуқи» масаласи ҳам юксак ижтимоий қадрият сифатида давлат томонидан оила қонунчилигида ҳуқуқий тартибга солиб қўйилган. Оила ҳуқуқига тааллуқли юридик адабиётларда ота-оналик ҳуқуқлари болаларнинг келиб чиқишларига асосланиб, тегишли қонун билан белгиланган тартибда бола туғилганлиги ФХДЁ органида ёзилишига асосланиши қайд этилган¹. Демак, ота-оналик ҳуқуқи бола дунёга келган вақтдан ўн саккиз ёшга тўлгунигача қадар, шунингдек вояга етмаган болалар никоҳга кирганларида ҳамда қонун билан белгиланган бошқа ҳолларда болалар вояга етмасдан тўла муомала лаёқатига эга бўлгунигача қадар давом этадиган ва қонун билан тартибга солинган хуқ-атвор қоидаларидир.

Қайд этилган маълумотлар асосида ота-оналик ҳуқуқига қўйидагича таъриф беришимиз мумкин, яъни ***ота-оналик ҳуқуқи бу фарзанд дунёга келгандан сўнг унинг қонуний ота-онаси ҳисобланган шахсларда болага таълим-тарбия бериш, унинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича юзага келадиган ва бола тўла муомала лаёқатига эга бўлгунигача қадар давом этадиган ҳамда қонун билан тартибга солиб қўйилган хатти-ҳаракатларнинг мажмуидир.***

Ота-оналарнинг болаларига нисбатан оила қонунчилигида белгиланган ҳуқуқларини икки гуруҳга ажратишимиз мумкин, яъни биринчи гуруҳга ота-оналарнинг болаларга таълим-тарбия беришга оид ҳуқуқлари тааллуқ-

¹ *Отаҳўжаев Ф.М., Юлдашева Ш.Р.* Оила ҳуқуқи / дарслик. — Т.: 2009. — Б.165.

ли бўлса, иккинчи гуруҳга уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишга оид ҳуқуқларини киритамиз.

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш юридик адабиётларда қуйидаги тартибда ёритиб ўтилган, яъни ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этиш – Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 79-моддасига мувофиқ, ота-она (улардан бири) қуйидаги ҳолларда: ота-оналик мажбуриятларини бажаришдан бош тортса, шу жумладан алимент тўлашдан бўйин товласа; узрсиз сабабларга кўра ўз боласини туғруқхона ёки бошқа даволаш муассасасидан, тарбия, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш муассасаси ва шунга ўхшаш бошқа муассасалардан олишдан бош тортса; ота-оналик ҳуқуқини суиистеъмол қилса, болаларга нисбатан шафқатсиз муомалада бўлса, жумладан жисмоний куч ишлатса ёки руҳий таъсир кўрсатса; муттасил ичкиликбозлик ёки гиёҳвандликка мубтало бўлган бўлса; ўз болаларининг ҳаёти ёки соғлиғига ёхуд эри (хотини)нинг ҳаёти ёки соғлиғига қарши қасддан жиноят содир қилган бўлса ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиниши мумкин¹.

Оила ҳуқуқининг етук олималаридан О.А.Каримова ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш ҳақида тўхталиб, унинг юқоридаги келтирилган асослардан келиб чиқиб амалга оширилишини баён қилган². Ф.М.Отахўжаев ва Ш.Р.Юлдашевлар ўз илмий асарларида ота-она ўзларининг ота-оналик мажбуриятларини бажармасалар у ҳолда улар ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этилишлари, ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этишлик сўнгги чора эканлиги, шу билан бирга ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш уларга таъсир қиладиган ҳамма чора-тадбирлар

¹ Қаранг: Ўзбекистон юридик энциклопедияси /нашр учун масъул Р.А.Муҳитдинов ва бошқ.; — Т.: Адолат, 2010. — Б.353.

² Каримова О.А. Оила ҳуқуқи асослари / методик қўлланма. — Т.2004. — Б.43.

тегишли натижа бермаганидан сўнг қўлланилишини қайд этишган¹.

3. Эсанова эса ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш тўғрисида тўхталиб, уни ота-оналик мажбуриятларини бажармаган ёки бажаришдан бош тортган шахсларга нисбатан қонунда белгиланган бошқа асосларга мувофиқ қўлланиладиган оила ҳуқуқий жазо чораси сифатида таърифлаб ўтган².

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш муҳим масала сифатида Ўзбекистон миллий энциклопедиясига ҳам киритилган бўлиб, ушбу манбада фақатгина унинг қандай ҳолатларда амалга оширилиши тўғрисида маълумотлар бериб ўтилган³.

Юқорида зикр этилган фикрлардан кўриниб турибдики, юридик ва бошқа адабиётларда ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш қандай ҳолатларда амалга оширилиши белгиланган бўлсада, ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш тушунчасига алоҳида таъриф берилмаган. Қонунда қайд этилганидек, ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш алоҳида бир юридик ҳодиса ҳисобланади. Бизнинг назаримизда, мазкур тушунчага қайд этилган маълумотлардан келиб чиқиб алоҳида таъриф, тавсиф бериш мақсадга мувофиқ.

Маҳрум сўзи луғатда бенасиб, бебаҳра қолган; ажратиб қўйилган, четлаштирилган, яъни эга бўлиш ҳуқуқи бўлмаган каби маъноларда келади⁴. Демак, ота-оналик

¹ Отаҳўжаев Ф. М., Юлдашева Ш. Р. Оила ҳуқуқи / Дарслик. — Т. 2009. — Б. 169.

² Қаранг: Эсанова З. Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш суд амалиёти ва таҳлил. Ҳуқуқ ва бурч. ижтимоий-ҳуқуқий журнал. №2 (38) 2009. — Б. 45.

³ Қаранг: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Т. 6. — Т.: 2003. — Б. 597.

⁴ Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти. — Т., 2007. — Т. 2. — Т., 2006. — Б. 575.

ҳуқуқидан маҳрум қилиш деганда ота-онанинг ўз фарзандларига нисбатан қонунда белгиланган ҳуқуқларидан маҳрум қилинишини тушунишимиз керак. Қайд этилган маълумотлардан келиб чиқиб ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилишга қуйидагича таъриф беришимиз мумкин, яъни *ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш деб ота-оналарнинг ўз фарзандларига нисбатан бирга яшаш, таълим-тарбия бериш, ғамхўрлик қилиш каби ҳуқуқларининг қонунда белгиланган тартибда ва асосларда ота ёки она учун ёхуд уларнинг ҳар иккиси учун бекор қилинишига айтилади.*

Келтирилган таъриф бўйича суд органлари томонидан ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш чораси қўлланилганда, ота-оналарнинг ўз фарзандларига нисбатан қонунда белгиланган ҳуқуқларининг бекор қилиниши назарда тутилади. Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш тушунчасини оилавий-ҳуқуқий муносабатларнинг оқилона нисбатининг бузилганлиги, уларнинг издан чиққанлиги, суиистеъмолликлар, зўравонликлар, шунингдек муттасил ичкиликбозлик, гиёҳвандликка мубтало бўлиш каби салбий ҳолатларнинг натижаси сифатида баҳолашимиз мумкин.

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилишнинг моҳиятини тўла очиб бериш бир қатор ҳуқуқий масалаларга алоҳида тўхталиб ўтишни тақозо қилади.

Маълумки, оилавий муносабатлар ҳуқуқий муносабатларнинг энг мураккаб шаклларида биридир. Ота-оналик ҳуқуқларини субъектив ҳуқуқ сифатида юридик мажбуриятлар туғдирувчи ҳуқуқлар соҳасига киритишимиз лозим. Субъектив ҳуқуқ — ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг тегишли ҳуқуқ нормасига асосан унда назарда тутилган ҳаракатни содир қилишга ҳақли эканини ёки уларни маълум ҳаракатларнинг амалга оширилишини талаб қилиш ваколатини билдиради.

Субъектив ҳуқуқ қонун билан белгиланадиган ва давлат томонидан муҳофазаланадиган хулқ-атворнинг мумкин чегараси, кўлами бўлиб, у асосан шахснинг имконияти сифатида баҳоланади ва унинг қонуний манфаатларини қондиришга хизмат қилади. Х.Т.Одилқориевнинг таъкидлашича, юридик мажбурият — ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг тегишли ҳуқуқий нормага асосан ўзларининг бурчи (мажбурияти) бўлган ҳаракатни амалга оширишлари ёки баъзи ҳаракатларни содир этишдан ўзларини тийишларидир¹. Шахснинг юридик мажбуриятларини ўташи ўз навбатида ҳуқуқий муносабатни иккинчи иштирокчисининг субъектив ҳуқуқини амалга ошиши-ни таъминлайди. Мазкур фикрлардан келиб чиқадиган бўлсак, демак ота-оналарнинг фарзандлари олдидаги мажбуриятларини бажаришлари, ўз навбатида, фарзандлари ҳуқуқларининг амалга ошишига хизмат қилади.

Юридик мажбурият қонунга мувофиқ талаб этиладиган, бажарилиши лозим бўлган хатти-ҳаракатдир. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, субъектив ҳуқуқдан фойдаланиш ихтиёрий бўлиб, ундан фойдаланмаслик ҳам мумкин бўлса, юридик мажбуриятни бажармаслик мумкин эмас.

Қонунда белгиланган ота-оналик ҳуқуқларини уларнинг мазмун моҳиятидан келиб чиқиб шартли равишда ота-онанинг фарзандига нисбатан бўлган эркин субъектив ҳуқуқлари ҳамда мажбурият туғдирувчи ҳуқуқлари тарзида икки қисмга ажратишимиз мумкин. Ота-онанинг фарзанди билан бирга яшаш ҳуқуқини эркин субъектив ҳуқуқ сифатида баҳолашимиз мақсадга мувофиқ. Бу ҳолат кўпинча ота ёки онанинг касбий фаолияти заруратидан келиб чиқади. Ота ёки онанинг қисқа ёхуд узоқ муддатли хизмат сафарига чиқиши бунга яққол мисол бўлади.

¹ Давлат ва ҳуқуқ назарияси: Дарслик / Х.Т.Одилқориев, И.Т.Тулъетев ва бошқ.; проф. Х.Т.Одилқориев таҳрири остида. — Т.: «Шарқ», 2009. — Б.335.

Оила қонунчилиги ота-оналик ҳуқуқларини қайд этишда ота-оналарга бу ҳуқуқларни айна вақтда мажбурият сифатида ҳам юклаган. Бундай ҳуқуқларни мажбурият келтириб чиқарувчи ҳуқуқлар сифатида баҳолаймиз. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг Оила кодексига: «Ота-она ўз болаларини тарбиялаш ҳуқуқига эга ва тарбиялаши шарт. Ота-она ўз болаларини тарбияси ва камолоти учун жавобгардир. Улар ўз болаларининг соғлиги, жисмоний, руҳий, маънавий ва ахлоқий камолоти ҳақида ғамхўрлик қилишлари шарт»¹, — деб белгилаб қўйилган.

Ота-оналар ва болаларнинг ўзаро бир-бирларига қандай ҳуқуқларга эга эканлигини таҳлил қиладиган бўлсак, оилавий ҳуқуқий муносабатларда бола ҳуқуқларининг амалга ошиши ота-онага қаратилган бўлади, ота-онани эса бу жараёнда мажбурият ўтовчи деб ҳисоблашимиз лозим. Бир сўз билан айтганда ота-она болаларига нисбатан маълум ҳуқуқларга эга бўлиши билан бирга субъектив юридик мажбуриятларни ҳам бажариши шарт бўлади. Х.Т.Одилқориев субъектив юридик мажбуриятларни қуйидагича ифодалаган, яъни:

— таъқиқланган ҳатти-ҳаракатларни содир этишдан тийилиш (бунда мажбурият ўтовчи шахс пассив бўлиб, субъектив ҳуқуқнинг амалга ошишига халал бермайди);

— муайян ҳатти-ҳаракатларни содир этиш, яъни бунда мажбурият ўтовчи шахсдан фаол ҳаракат қилиш талаб этилади, токи ҳуқуқий муносабат бошқа иштирокчисининг субъектив ҳуқуқи рўёбга чиқиши учун шароит яратилсин².

¹ Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси. —Т.: «Адолат», 2008. — 73-модда.

² Давлат ва ҳуқуқ назарияси: Дарслик / Х.Т.Одилқориев, И.Т.Тулътеев ва бошқ.; проф. Х.Т.Одилқориев таҳрири остида. — Т.: «Шарқ», 2009. — Б.336.

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш билан боғлиқ муносабатларни субъектив юридик мажбуриятлар билан қуйидагича ифодалашимиз мумкин, яъни:

Биринчидан, таъқиқланган ҳатти-ҳаракатларни содир этишдан тийилиш, яъни ота-оналар болаларига нисбатан муносабатда ота-оналик ҳуқуқини суиистеъмол қилмаслик, болаларга нисбатан шафқатсиз муомалада бўлмаслик, жумладан жисмоний куч ишлатмаслик ёки руҳий таъсир кўрсатмаслик; муттасил ичкиликбозлик ёки гиёвандликка мубтало бўлмаслик; ўз болаларининг ҳаёти ёки соғлиғига қарши қасддан жиноят содир қилмасликка мажбурдирлар.

Иккинчидан, муайян ҳатти-ҳаракатларни содир этиш, яъни бунда ота-оналар ўз болаларига таълим-тарбия беришлари, уларнинг соғлиғи, жисмоний, руҳий, маънавий ва ахлоқий камолоти ҳақида ғамхўрлик қилишлари ва бу билан боғлиқ зарур ҳаракатларни амалга оширишга мажбур бўладилар. Қайд этилган юридик мажбуриятлар ота-оналар томонидан бажарилмаслиги уларга нисбатан қонунда белгиланган жавобгарликни келтириб чиқаради, яъни давлат юридик мажбуриятни бажармаган шахсга нисбатан мажбурлов чорасини қўллайди.

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш ота-онанинг ёки улардан бирининг ўз фарзандига нисбатан ҳуқуқларини тугатилганлиги ёки маълум бир муддатга чекланганлигини англатар экан, демак бундай ҳолатларда ота-оналар ўз фарзандларига нисбатан айнан қандай ҳуқуқлардан маҳрум бўлишлари ҳақида тўхталиб ўтиш лозим.

Ўзбекистон Республикаси оила қонунчилигида белгиланган ота-оналарнинг ўз фарзандларига нисбатан шахсий номулкий ҳуқуқларини шартли равишда икки йўналишга ажратишимиз мумкин. Биринчи йўналишга ота-онанинг болаларга таълим-тарбия беришга оид ҳуқуқлари тааллуқли бўлса, иккинчи йўналишга бола-

ларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича ҳуқуқларини киритамиз.

Ота-онанинг болаларга таълим-тарбия беришга оид ҳуқуқлари қуйидагилардан, яъни бола билан бирга яшаш ҳуқуқи; болага таълим-тарбия бериш ҳуқуқи; болани тарбиялаш жараёнида бошқа барча шахслардан устунликка эгалик ҳуқуқларидан иборат бўлса, болаларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича ҳуқуқлари доирасига ҳар қандай жисмоний ва юридик шахслар билан бўлган муносабатда, шу жумладан судда алоҳида ваколатларсиз ўз болаларининг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш ҳуқуқлари кирази.

Шунингдек қонунда боладан алоҳида яшаётган ота ёки она бола билан кўришиш, унинг тарбиясида иштирок этиш ва таълим олиши масаласини ҳал этишда қатнашиш ҳуқуқига эгаллиги ҳам белгилаб қўйилган.

Булардан ташқари оила кодекси биринчи маротаба ота-оналик ҳуқуқларини вояга етмаган ота-оналарга берилишини ҳам белгилаб берди. Унда ота-оналарнинг ҳуқуқий мақомини юқори кўтариб уларнинг ўз болаларига нисбатан ҳуқуқ ва мажбуриятлари қайд этилган. Ҳар бир ота-она бевосита болаларига исм бериш, уни тарбиялаш, унга таълим-тарбия бериш, шунингдек уларнинг шахсий ва мулкӣ ҳуқуқларини ҳимоя қилишда тенг ҳуқуқ ва мажбуриятларга эгадирлар.

Вояга етмаган ота-она ўз боласи билан бирга яшаш ва унинг тарбиясида иштирок этиш ҳуқуқига эга. Ўзаро никоҳда бўлмаган вояга етмаган ота-она улардан бола туғилганда ҳамда уларнинг оналиги ва (ёки) оталиги белгиланганда ўн олти ёшга тўлишлари билан ота-оналик ҳуқуқларини мустақил равишда амалга оширишга ҳақлидирлар¹.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси. — Т.: «Адолат», 2008. — 72-модда.

Таъкидлаш керакки, юқорида кўриб чиқилган ота-оналик ҳуқуқларини амалга оширишда ота-она болаларининг жисмоний ва руҳий соғлиғига, ахлоқий камолотига зарар етказишга ҳақли эмас. Болаларни тарбиялаш усуллари менсимаслик, шафқатсизлик, қўполликдан, инсоний қадр-қимматни камситувчи муомаладан, болаларни ҳақоратлаш ёки тазйиқ ўтказишдан холи бўлиши керак. Ўз ота-оналик ҳуқуқини болаларининг ҳуқуқ ва манфаатларига зид тарзда амалга ошираётган ота-она қонунда белгиланган тартибда жавобгар бўлади.

Қайд этилган маълумотлардан келиб чиққан ҳолда суд органлари томонидан ота-оналарни ёхуд уларнинг бирини қонунда белгиланган тартибда ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш учун қуйидаги асослар ёки улардан бири мавжуд бўлиши керак, яъни ота-оналарнинг болалари олдидаги мажбуриятларини бажармасалар ва бажаришдан бош тортсалар, шу жумладан алимент тўлашдан бўйин товлаганда; узрсиз сабабларга ва ҳеч қандай асосларсиз ўз боласини туғруқхона ёки бошқа даволаш муассасасидан, тарбия, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш муассасаси ва шунга ўхшаш бошқа муассасалардан олишдан бош тортса; ота-оналик ҳуқуқини суиистеъмол қилиб, болаларга нисбатан шафқатсиз муомалада бўлса, жумладан жисмоний куч ишлатса ёки руҳий таъсир кўрсатса; муғтасил ичкиликбозлик ёки гиёҳвандликка мубтало бўлган бўлса; ўз болаларининг ҳаёти ёки соғлиғига ёхуд эри хотинининг ҳаёти ёки соғлиғига қарши қасддан жиноят содир қилиши кабилар. Демак, суд органлари қайд этиб ўтилган ҳолатларга кўра ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш жазосини қўллашга ҳақли ва бунда ота-оналар фарзандларига нисбатан қуйидаги ҳуқуқларидан маҳрум бўладилар:

- бола билан бирга яшаш ҳуқуқидан;
- болага таълим-тарбия ~~қилиш ҳуқуқидан~~

— таълим олиш масаласини ҳал қилишда қатнашиш ҳуқуқидан;

— болага таълим-тарбия беришда қатнашиш ҳуқуқидан;

— болани тарбиялаш жараёнида бошқа барча шахслардан устунликка эгалик ҳуқуқидан;

— ҳар қандай жисмоний ва юридик шахслар билан бўлган муносабатда болаларининг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш ҳуқуқидан;

— туғруқхонадан олишдан бош тортганда исм қўйиш ҳуқуқидан;

— судда алоҳида ваколатларсиз ўз болаларининг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш ҳуқуқидан

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилинган ота-она қайси болага нисбатан ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилинган бўлса, шу болага нисбатан бўлган қариндошлик фактига асосланган барча ҳуқуқлардан, шу жумладан ундан таъминот олиш, шунингдек болали фуқаролар учун қонун ҳужжатларида белгиланган имтиёзлар ва нафақалар олиш ҳуқуқларидан ҳам маҳрум бўлади. Бироқ, ўз навбатида қайд этиб ўтмоқчимизки, ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиниши ота-онани ўз боласига таъминот бериш мажбуриятидан озод қилмайди.

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш сўнгги чора бўлсада қўлланилади. Чунки ота-оналик ҳуқуқи болалар манфаатларига зид тарзда амалга оширилиши қонунга мувофиқ таъқиқланади. Болалар манфаатларини таъминлаш ота-она ғамхўрлигининг асосини ташкил қилиши лозим. Зеро, оила ҳуқуқининг вазифаларида оилани янада мустаҳкамлаш; аёл билан эркакнинг ихтиёрий никоҳланиб тузган иттифоқига моддий манфаатларни кўзлашдан ҳоли бўлган, оила аъзоларининг ҳаммаси бир-бирлари билан дўст, иноқ бўлиб, бир-бирларини ҳурматлашга асосланган оилавий муносабатлар қуриш; оилада болалар

тарбиясини ижтимоий тарбия билан узвий равишда қўшиб олиб борган ҳолда уларни ватанга содиқлик, ватанпарварлик руҳида тарбиялаш, уларни меҳнатсевар ва инсонпарвар қилиб тайёрлаш; она-бола манфаатларини бутун чоралар билан муҳофаза қилиш ҳамда ҳар бир боланинг бахтиёр ёшлигини таъминлаш; оилавий муносабатларда ўтмишнинг зарарли сарқитларини ва урф-одатларини тамомила йўқотиш; оила олдида масъулият ҳиссини тарбиялаш; бирон-бир шахснинг оила масалаларига ўзбошимчалик билан аралашиларига йўл қўймаслик; оила аъзолари ўз ҳуқуқларини тўсқинликсиз амалга оширишини ҳамда бу ҳуқуқларнинг ҳимоя қилинишини таъминлаш кабилар қайд этилган¹. Оила ҳуқуқининг қайд этиб ўтилган вазифаларининг бажарилишидан кўзланган мақсадлар, айтилиши вақтда қонунда белгиланган тартибда ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш қўлланишидан кўзланган мақсадларга ҳам хосдир.

Қайд этилган маълумотлардан кўриниб турибдики, Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси ва бошқа юридик адабиётларда ота-оналарнинг фарзандларига нисбатан ҳуқуқ ва мажбуриятлари умумий тартибда берилган, фикримизча, уларнинг ҳар бирини қонунда алоҳида нормалар орқали ифодалаш мақсадга мувофиқ. Ота-оналик ҳуқуқлари ҳамда мажбуриятлари қонунда алоҳида модда билан белгилаб қўйилса, қонунда белгиланган тартибда ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш қўлланилган тақдирда ота-оналар ўз фарзандларига нисбатан айнан қандай ҳуқуқлардан маҳрум бўлаётганликлари шу моддага асосан аниқ қайд этилган бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, ота-оналик ҳуқуқидан қонунда белгиланган асосларга кўра маҳрум қилиш ва унинг

¹ Фуқаролик ва оила ҳуқуқи. Маърузалар курси. Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2008. — Б.470.

қулланилиши қуйидаги мақсадларни кўзда тутганлиги билан аҳамиятлидир, яъни *биринчидан*, оила ва оила аъзолари манфаатларининг муштараклигини таъминлаш; *иккинчидан*, оила аъзолари ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг оқилона нисбатини сақлаб туриш; *учинчидан*, ҳар бир ота-она ва фарзандларнинг қонуний манфаатларига путур етказмасликни таъминлаш; *тўртинчидан*, баркамол авлод тарбиясини оқилона амалга ошириш; *бешинчидан*, қонунчиликни таъминлаш ва болалар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш; *олтинчидан*, оиланинг жамиятдаги ўрни, аҳамияти, мавқеъини юксалтириш, *еттинчидан*, мамлакатимизда озод ва обод ватан, эркин ва фаровон жамият барпо этиш.

ОТА-ОНАЛИК ҲУҚУҚИДАН МАҲРУМ ҚИЛИШ АСОСЛАРИНИНГ ТАСНИФИ

Бола ҳуқуқларини таъминлаш ҳозирги замоннинг энг долзарб муаммоларидан бири бўлиб, уни ҳал этиш билан боғлиқ масалалар жаҳон ҳамжамиятининг доимий диққат эътиборида турибди. Бу бежиз эмас, чунки ёш авлод жамият тараққиёти ва истиқболини таъминловчи етакчи куч ҳисобланади. Юртимизда истиқлолнинг илк йиллариданоқ соғлом авлод тарбияси устувор вазифа сифатида белгиланган. Туғилган гўдакни дунёга келган кунидан бошлабоқ соғлом ўсишига раҳна соладиган салбий таъсирлардан асраш, бундай ҳолатларни олдини олиш масалаларига жиддий эътибор қаратилмоқда. Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш билан боғлиқ муносабатларнинг қонун йўли билан тартибга солинганлиги ҳам ушбу соҳадаги ислоҳотларнинг муҳим бўғини ҳисобланади.

Албатта, жамиятимиздаги мавжуд оилаларда барча ота-оналарни ҳам фарзандлари олдидаги мажбуриятларини рисоладагидек тўлиқ бажаришяпти деб айтиб бўлмайди. Айрим оилаларда оилавий муносабатлар, оилавий меъёрлар, оилавий мажбуриятлар бузилмоқда. Бунинг натижасида фарзандлар ота-оналаридан, ота-оналар эса фарзандларидан маҳрум қилиниши ҳолатлари қайд этилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси оила қонунчилигига биноан ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш бир қатор асосларга кўра суд органлари томонидан амалга оширилади.

1. Ота-оналик мажбуриятларини бажаришдан бош тортса, шу жумладан алимент тўлашдан бўйин товласа.

Ота-оналик мажбуриятлари қонунга биноан икки турга, яъни шахсий номулкий мажбуриятлар ҳамда мулкый мажбуриятларга бўлинади. Мажбурият сўзи

луғатда мажбурлик, ноиложлик, бурч маъноларида келиб, гайриихтиёрий вазифа, бурч ёки бирор мажбурий иш, ҳолат ва эҳтиёжни англатади¹. Юридик ва бошқа адабиётларда ота-онанинг мажбуриятлари тўғрисида бир қатор фикрлар таъкидланган. Ота-она ўз болаларини тарбиялашга, уларнинг жисмоний ўсишлари, илм олишлари ва ижтимоий-фойдали меҳнатга тайёрланишлари тўғрисида ғамхўрлик қилишга, болаларини вояга етгунларига қадар тарбиялашга мажбурдир².

Бола ҳақида ғамхўрлик қилиш, унга таълим-тарбия бериш ота-она учун фақат ахлоқий қоида бўлиб қолмасдан, балки конституциявий ҳуқуқ ва бурч ҳам ҳисобланади, яъни: «Ота-оналар ўз фарзандларини вояга етгунларига қадар боқиш ва тарбиялашга мажбурдирлар»³. Республикамиз Оила қонунчилигига биноан ҳам ота-она ўз болаларининг тарбияси ва камолоти учун жавобгарлиги белгиланиб, улар ўз болаларининг соғлиғи, жисмоний, руҳий, маънавий ва ахлоқий камолоти ҳақида ғамхўрлик қилишлари шартлиги қайд этилган⁴. Зеро, таълим-тарбия инсонни, инсон орқали бутун бошли жамиятни ўзгартиради, юксалтиради⁵.

Юқорида қайд этилган ота-онанинг фарзандга нисбатан шахсий номулкий мажбуриятларини таҳлил қилган ҳолда, уларни икки қисмга ажратишимиз мумкин, биринчи қисмга ота-онанинг болаларга таълим-тарбия бе-

¹ Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти. — Т., 2007. — Т-2. — Т., 2007. — Б.522.

² Юридик атамаларнинг қомусий луғати. / Масъул муҳаррир: Х.Р.Раҳмонкулов // — Т.: «Шарқ», 2003. — Б.271.

³ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. — Т.: 2010. — 64-модда.

⁴ Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси. — Т.: «Адолат», 2008. — 73-модда.

⁵ *Рўзиев Р.Ж.* Баркамол авлод тарбияси: энг улуғ, энг муқаддас мақсад ва вазифамиздир / Баркамол авлод тарбиясининг маънавий-ахлоқий, ҳуқуқий, экологик, валеологик, акмеологик ва иқтисодий масалалари: Республика илмий-амалий конференция материаллари. Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ институти ноширлик бўлими, 2010. — Б.5.

ришга оид мажбуриятлари; иккинчи гуруҳга эса болаларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича мажбуриятларини киритамиз.

Ота-онанинг болаларга таълим-тарбия беришга оид мажбуриятлари бола билан бирга яшаш; болага таълим-тарбия беришдан иборат бўлса, болаларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича мажбуриятларига ҳар қандай жисмоний ва юридик шахслар билан бўлган муносабатда, шу жумладан судда алоҳида ваколатларсиз ўз болаларининг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш мажбуриятини айтиб ўтишимиз мумкин.

Қайд этилган фикрлардан ташқари ота-оналар ўз фарзандларига нисбатан мулкӣ мажбуриятларга ҳам эга, яъни вояга етмаган болалар ўз ота-онасидан ва бошқа шахслардан қонунда назарда тутилган миқдорда ва тартибда таъминот олиш ҳуқуқига эга. Вояга етмаган болалар таъминоти учун олинган маблағ, пенсия, нафақа унинг отаси ёки онаси тасарруфида бўлиб, боланинг таъминоти, тарбияси ва таълим олиши учун сарфланиши керак¹. Ота-она вояга етмаган болаларнинг хусусий мулкани фуқаролик қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда бошқарадилар ва тасарруф этадилар.

Кўриб чиқилган фикрлардан хулоса қиладиган бўлсак, ота-оналар ўз болаларига нисбатан қонунда белгиланган мулкӣ ва номулкӣ мажбуриятларга эга ва уларни бажаришлари шарт. Юқоридаги маълумотлар асосида ота-оналарнинг фарзандлари олдидаги бажаришлари шарт бўлган мажбуриятларини қуйидаги тартибда тизимлаштиришимиз мумкин, яъни ота-оналар фарзандларига нисбатан қуйидаги мажбуриятларни бажаришлари шарт ва бу мажбуриятларни бажаришда улар тенг ҳуқуққа эга:

— болаларига вояга етгунларига қадар таълим-тарбия беришга;

¹ Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси. — Т.: «Адолат», 2008. — 90-модда.

— уларнинг жисмонан соғлом ўсишлари, илм олишлари ва ижтимоий-фойдали меҳнатга тайёрланишлари тўғрисида ғамхўрлик қилишга;

— ўз болаларининг соғлиғи, жисмоний, руҳий, маънавий ва ахлоқий камолоти ҳақида ғамхўрлик қилишга;

— вояга етмаган болаларга қонунда назарда тутилган миқдорда ва тартибда таъминот беришга;

— вояга етмаган болалар таъминоти учун олинган маблағ, пенсия, нафақани боланинг таъминоти, тарбияси ва таълим олиши учун сарфлашга;

— вояга етмаган болаларнинг хусусий мулкани фуқаролик қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда бошқаришга ва тасарруф этишга;

Демак, ота-оналарнинг юқорида қайд этилган ўз фарзандларига нисбатан бўлган мажбуриятларини бажармаслиги қонунда белгиланган тартибда уларга нисбатан ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш чорасини қўллашга олиб келади. Зеро, Президентимиз И.А.Каримов ёшларимизнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоялаш, уларнинг замонавий касб ва билимга эга бўлишини, бугунги ўта мураккаб ва таҳликали замонда мавжуд бўлган ҳар қандай хатарларга, зарарли таъсир ва оқимларга нисбатан огоҳ, сезгир ва ҳушёр бўлиб яшашини ва жамиятимиз ҳаётида муносиб ўрин эгаллашини таъминлаш ҳақида тўхталиб: «Фарзандларимиз, ёшларимиз бизнинг нафақат ишончимиз ва келажагимиз, ёшларимиз бугунги ва эртанги кунимизнинг ҳал қилувчи кучидир»¹, — дея таъкидлаганлар.

Ўзбекистон Республикаси Оила қонунчилигида ота-она вояга етмаган болаларига таъминот бериши шартлиги белгилаб қўйилган. Вояга етмаган болаларига таъминот бериш мажбуриятини ихтиёрий равишда бажармаган ота

¹ Каримов И.А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодий-ғимизни барқарор ривожлантириш йўлида. Т.16. Т.: «Ўзбекистон», 2008. — Б.168—169. 368.

ёки онадан суднинг ҳал қилув қарорига ёки суд буйруғига асосан алимент ундирилади. Вояга етмаган болаларга алимент тўлаш ҳақида ота-она ўртасида келишув бўлмаганда ёки алимент ихтиёрий равишда тўланмаганда ва ота-онадан бирортаси ҳам алимент ундириш тўғрисида судга даъво ёхуд ариза билан мурожаат қилмаган ҳолларда, васийлик ва ҳомийлик органлари вояга етмаган боланинг таъминоти учун ота ёки онадан қонунда белгиланган миқдорда алимент ундириш тўғрисида даъво кўзғатишга ҳақлидир.

Ота-оналар вояга етмаган болаларига алимент тўлаш ва уларга таъминот беришда тенг мажбуриятларга эга бўлиб, уни ўз вақтида ва қатъий бажаришлари шарт. Боланинг ота-онасидан алиментни ўз вақтида олмаслиги ёхуд бутунлай олмаётганлиги қонунда белгиланган тартибда тегишли чоралар қўлланишини келтириб чиқаради, жумладан судга мурожаат қилиш, суд қарори асосида алимент ундириш, асосли деб топилса ота-онани болага нисбатан ота-оналик ҳуқуқларидан маҳрум қилиш ва бошқалар. Республикамиз оила қонунчилиги вояга етмаган болаларга алимент тўланиш тартиби ва шакли боланинг манфаатларига зид бўлмаслигини алоҳида қайд этган, яъни вояга етмаган болаларига таъминот бериш учун алимент тўлаш тартиби ва шакли ҳақида ота-она ўртасидаги келишув қонунда белгиланган қоидаларга ва боланинг манфаатларига зид бўлмаслиги керак. Агар вояга етмаган болаларига таъминот бериш ҳақида ота-она ўртасида келишув бўлмаса, уларнинг таъминоти учун алимент суд томонидан ота-онанинг ҳар ойдаги иш ҳақи ёки бошқа даромадининг бир бола учун - тўртдан бир қисми; икки бола учун - учдан бир қисми; уч ва ундан ортиқ бола учун - ярмиси миқдоридан ундирилади. Бу тўловларнинг миқдори тарафларнинг моддий ёки оилавий аҳволини ва бошқа эътиборга лойиқ ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда суд томонидан камайтирилиши ёки кўпайтирилиши мумкин.

Ҳар бир бола учун ундириладиган алимент миқдори қонун ҳужжатлари билан белгиланган энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан кам бўлмаслиги керак. Бироқ, алимент тўлаётган ота-онанинг бошқа вояга етмаган болалари бўлиб, ундан қонунда белгиланган миқдорда алимент ундирилганда ўша болалар алимент олаётган болаларга нисбатан моддий жиҳатдан камроқ таъминланиб қоладиган бўлса, шунингдек алимент тўлаётган ота ёки она ногирон бўлиб, моддий жиҳатдан қийналиб келаётган бўлса ёхуд алимент олаётган шахс мустақил даромадга эга бўлган тақдирда, алимент миқдори суд томонидан камайтирилиши мумкин. Бундан ташқари агар вояга етмаган бола давлат ёки нодавлат муассасаларининг тўлиқ таъминотида бўлса, суд алимент тўлаётган ота ёки онанинг моддий аҳволини ҳисобга олиб, тўланаётган алимент миқдорини камайтириш ёки уни алимент тўлашдан озод қилиш ҳақида ҳал қилув қарори чиқариши мумкин.

Қайд этилган фикрлардан келиб чиққан ҳолда, ота-оналар болаларига қонунда белгиланган тартибда алимент тўлашга мажбуриятларини ва уларни ўз вақтида ёки белгиланган тартибда ва миқдорда тўламасликлари тегишли чоралар кўришга сабаб бўлади.

II. Узрсиз сабабларга кўра ўз боласини туғруқхона ёки бошқа даволаш муассасасидан, тарбия, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш муассасаси ва шунга ўхшаш бошқа муассасалардан олишдан бош тортса.

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш чорасини қўллашга сабаб бўлувчи мазкур ҳолат, ўз навбатида, ота-оналарнинг болага нисбатан бажариши лозим бўлган бошқа мажбуриятларни, хусусан шахсий номулкӣ ва мулкӣ мажбуриятларни бажармасликка ҳам олиб келади. Қайд этилган бандда ота ёки она ёхуд уларнинг ҳар иккиси фарзандини қуйидаги муассасалардан олишдан бош тортиши назарда тутилмоқда, яъни:

- туғруқхонадан;
- даволаш муассасасидан;
- тарбия муассасасидан;
- ижтимоий ҳимоялаш муассасаларидан.

Оила ҳуқуқининг етук мутахассисларидан бири О.Каримова республикамызда шу кунгача ота-оналари ташлаб кетган, никоҳсиз туғилган болани тан олмаслик ҳолатлари учраётгани, бундай болаларнинг ота-оналари бола тақдирига бефарқлигини алоҳида таъкидлаб ўтган¹.
 3. Эсанова тадқиқотларига кўра ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш бўйича ўрганилган 100 та суд ишларининг 3 таси айнан узрсиз сабабларга кўра ўз боласини туғруқхона ёки бошқа даволаш муассасасидан, тарбия, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш муассасаси ва шунга ўхшаш бошқа муассасалардан олишдан бош тортганлиги ҳолатига кўра амалга оширилган².

Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисидаги қонунда ижтимоий ҳимояга муҳтож бўлган болаларнинг бир неча турларга ажратиб қайд этилган. Биз кўриб чиқаётган туғруқхонадан, даволаш ва тарбия муассасасидан ҳамда ижтимоий ҳимоялаш муассасаларидан олишдан бош тортилган болаларни ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болалар қаторига киритамиз. Қонун бундай вазиятларда боланинг ҳуқуқ ва манфаатлари қай тариқа амалга оширилишини белгилаб берган, яъни турли сабабларга кўра ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болалар, яъни ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этилганда, уларнинг ота-оналик ҳуқуқи чекланганда, улар муомалага лаёқатсиз деб топилганда, касал бўлганда, узоқ муддат бўлмаганда, ота-она болаларни тарбиялаш ёки уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишдан

¹ Қаранг: Каримова О, Шомаруфхўжаева Г. Инсон ҳуқуқи – бола ҳуқуқлари / методик қўлланма. — Т.: 2003. — Б.6.

² Қаранг: Эсанова З. Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш суд амалиёти ва таҳлил. Ҳуқуқ ва бурч. ижтимоий-ҳуқуқий журнал. №2 (38) 2009. — Б.47.

бўйин товлаганда, шу жумладан ота-она тарбия, даво-лаш, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш муассасалари ва шунга ўхшаш бошқа муассасалардаги боласини олишдан бош тортганда, шунингдек ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган бошқа ҳолларда болаларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш васийлик ва ҳомийлик органлари зиммасига юклатилади. Васийлик ва ҳомийлик органлари ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларни аниқлайди, бундай болаларни ҳисобга олади ва ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган ҳар бир ҳолатга қараб, болаларни жойлаштириш шаклларини танлайди, шунингдек бундан буён уларга таъминот бериш, уларни тарбиялаш ва уларга таълим бериш шарт-шароитларини назорат қилиб боради.

Боланинг ота-она қарамоғидан маҳрум бўлганлиги маълум бўлганда тегишли муассасалар етти кунлик муддат ичида бу ҳақда болалар ҳақиқатда турган жойдаги васийлик ва ҳомийлик органларига хабар беришлари шарт. Васийлик ва ҳомийлик органи бундай маълумотларни олган кундан эътиборан уч кун ичида боланинг турмуш шароитини текшириб чиқиши ва бунда боланинг ота-она ёки қариндошлари қарамоғидан маҳрум бўлганлиги аниқланса, уни жойлаштириш масаласи ҳал бўлгунига қадар боланинг ҳуқуқ ва манфаатлари ҳимоя қилинишини таъминлаши шарт.

III. Ота-оналик ҳуқуқини суиистеъмом қилса, болаларга нисбатан шафқатсиз муомалада бўлса, жумладан жисмоний куч ишлатса ёки руҳий таъсир кўрсатса.

Ота-оналик ҳуқуқи аввал таъкидлаганимиздек фарзанд дунёга келгандан бошлаб ўн саккиз ёшга тўлгунига, яъни вояга етгунига қадар давом этадиган маълум хатти-ҳаракатларни амалга ошириш тартибидир. Қонунда ота-оналик ҳуқуқи болалар манфаатларига зид тарзда амалга оширилиши мумкин эмаслиги алоҳида қайд этиб кў-

йилган¹. Давлатимизда бола ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича олиб борилаётган сиёсатнинг асосий йўналишларида ҳам мазкур ҳолат алоҳида тартибга солинган, яъни боланинг ҳаёти ва соғлиғини муҳофаза қилиш; боланинг камситилишига йўл қўймаслик; боланинг шаъни ва қадр-қимматини ҳимоя қилиш; болалар ҳуқуқлари ва имкониятларининг тенглигини — таъминлаш; болалар ташаббусларини қўллаб-қувватлаш; бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя этилишини таъминлаш ва бошқаларни айтиб ўтишимиз мумкин².

Ота-оналарнинг болаларга нисбатан шафқатсиз муомалада бўлиши, жумладан жисмоний куч ишлатиши ёки руҳий таъсир кўрсатиши ота-оналик ҳуқуқларини суъистемол қилиш сифатида баҳоланади ва қонунда белгиланган тартибда жавобгарликка асос бўлади. Кўп ҳолатларда бундай зўравонликлар оилада эркак киши томонидан амалга оширилади. Ушбу соҳанинг тадқиқотчилардан Н. Холмуҳамедова ўз хотинлари, болаларига нисбатан зўравонлик ҳаракатларини содир қиладиган эркакларни ўз ўзини баҳолаш даражаси паст; зўравонлик муносабатларига доир афсоналарга ишонувчи; эркак оила ва жамиятда етакчи роль ўйнайди деб ҳисобловчи; патологик рашкчи; иккиюзламачи; кескин вазиятлардан қаттиқ таъсирланувчи; алкоголь ичимликлар, гиёҳванд моддалар истеъмол қилувчи каби турларга ажратган³. Бунда эр томонидан зўравонлик қурбонига айлантирилган аёллар ва болалар қўрқув ва асабийлик ҳолатида яшашларини алоҳида таъкидлаш лозим.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси. — Т.: «Адолат», 2008. — 75-модда.

² Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисидаги қонун. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2008 йил, № 1. — 1-модда — 4-модда.

³ Холмуҳамедова Н. Оиладаги зўравонлик-хотин-қизларни камситиш демакдир. Аёл ҳуқуқи ва эркинликлари / Муаллифлар жамоаси: Г.Н.Тансиқбоева, М.Ю.Гасанов, А.М.Қодирова ва бошқ.; — Т.: «Адолат», 2002. — Б.122.

Бола ҳуқуқларини таъминлаш бугунги куннинг долзарб масалаларидан бири бўлиб республикамиз мазкур масалада ҳам халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган барча қонун ва қоидаларини миллий қонунчилигимизда акс эттириб «Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция ва унинг факультатив протоколи»ни ратификация қилган. Унда иштирокчи давлатлар болани жисмоний ва руҳий зўравонликнинг, ҳақоратлаш ва суъистемолликлар, ғамхўрлик кўрсатмаслик ёки бепарволик билан муомалада бўлиш, қўпол муомала қилиш ёки ота-она, қонуний васийлар ёки бола ҳақида ғамхўрлик қилувчи ҳар қандай бошқа шахс томонидан эксплуатация қилиш, жумладан, шахвоний суиистемолликлар содир этишнинг ҳар қандай шаклларида ҳимоялаш мақсадида жамиики зарур қонуний, маъмурий, ижтимоий ва маърифий чора-тадбирларни кўришлари қайд этилган¹.

Ота-оналик ҳуқуқларининг суиистемол қилиниши кўп ҳолатларда оиладаги зўравонлик билан боғлиқ бўлади. Айрим мутахассисларнинг фикрича, оилада эр-хотиннинг алоҳида-алоҳида лидерликка интилиши натижасида оилавий низолар ортиб бориши, болаларнинг ҳар томонлама эътибордан четда қолиши, натижада жиноятчилик кўчасига кириб кетиши ҳоллари кўзатилади².

Аксарият болалар болаликнинг маълум бир даврида жисмоний зўравонликдан жабр чекади. Зўравонликнинг шакллари маълум бир жамият, болаларнинг ёши ва жинсига қараб турлича бўлиши мумкин. Зўравонлик

¹ Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция ва унинг Факультатив протоколлари. / Ўзбекча нашр учун масъул муҳаррир А.Х.Саидов. —Т.: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, 2009 — Б. 22.

² *Азимова Ф.А.* Вояга етмаганлар тарбиясида оилавий муҳит ва маҳалланинг ўрни. Инклюзив таълим ва болаларни ижтимоий қўллаб-қувватлашни ривожлантиришнинг замонавий тенденциялари / халқаро форум материаллари. Т.: 2008. — Б.186.

асосан уйдаги оила аъзолар, яқин қариндошлар томонидан содир этилиб, такрор ва такрор давом этиши мумкин. Бу ҳолат ривожланган давлатларда ҳам, ривожланаётган давлатларда ҳам мавжуд. Маълумотларга қараганда АҚШда ўрта мактаб ўқувчилари орасида ўтказиладиган тадқиқотлар натижасида маълум бўлишича. қизларнинг 17 фоизи, ўғил болаларнинг 12 фоизи жисмоний зўравонликдан жабр кўрган. Содир этилган қаттиқ ва шафқатсиз муомала тўғрисида хабар берган ўғил болаларнинг 3/2 қисми зўравонлик уйда ва яқин қариндоши томонидан содир этилганлигини таъкидлаган. Буюк Британиядаги тадқиқотлар эса оғир ва ўта оғир вояга етмаган шахсларнинг 72 фоизи қаттиқ ва шафқатсиз муомаладан жабр кўрганлигини тасдиқлаган¹.

Оиладаги зўравонлик оиладаги ижтимоий муносабатларнинг издан чиққан шакли ҳисобланади. Бунда ижтимоий-психологик ва маънавий тарқоқлик, ўзаро бири-бирига, яъни оила аъзоларининг бири-бирига нисбатан душманлигини чуқурлаштиришга олиб келувчи ижтимоий хавф омили бўлиб ҳисобланади. Зўравонлик деганда умуман бошқа шахсга жисмоний, руҳий ёки маънавий зарар етказиш ёки шундай зарар етказиш хавфини уни муайян хулқ-атворига мажбурлаш мақсадида таҳдид қилиш билан боғлиқ хатти-ҳаракатларни амалга ошириш тушунилади². Оиладаги зўравонлик шакллари турли асослари бўйича фарқланиши мумкин, яъни ўзаро ҳаракат субъектлари бўйича (катталарнинг болаларга муносабати, катталар ва болаларнинг кексаларга муносабати, оиланинг катта ёшдаги аъзолари ўртасидаги муноса-

¹ Қаранг: Болаларни ҳимоя қилиш. Парламент аъзолари учун қўлланма / А. Саидов таҳрири остида. Т.: 2006. — Б. 136-137.

² Қаранг: Ижтимоий ҳимоя: атамалар изоҳли луғати / Тузувчилар: М.Х.Саидов ва бошқ., Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. — Б. 266.

бат); ўзаро ҳаракат тавсифи ва мазмуни бўйича — жисмоний зўравонлик (тан жазоси, муштлаш, шапалоқлаш, тепкилаш, калтаклаш ёки шулар билан кўрқитиш); руҳий зўравонлик (камситиш, дағаллик, таҳдид, мунтазам асаб бузишлик вазиятини яратиш ва бирор нимага мажбур қилиш мақсадида руҳий тазйиқ ўтказиш, ҳиссиётлар соҳасига таъсир ўтказиб қандайдир меъёрлар ва қадриятларни сингдириш). Ҳар қандай зўравонлик маънавий қолоқлик, ёмонлик қилиш, ижтимоий вазиятларни эзиб қўйишлик, зўраётган асабийлик, нотўғри ахлоқий кўрсатмалардан юзага келади. Унинг асоси ишонтириш ҳисобланади, бунда мажбурлаш кишида зарур хулқ атворни юзага чиқариш учун энг ишончли восита бўлади.

Республика болалар ижтимоий мослашув маркази маълумотлари ҳам ижтимоий ҳаётнинг турли тасодифлари ёки «ота-она» деб аталмиш шахсларнинг ноахлоқий ҳаёт тарзи туфайли кўпгина болалар ўз биологик ота-оналарининг ижтимоий қурбонига айланиб қолаётганлигини тасдиқлайди¹.

Фарзанд оила чироғи, оила қувончи, бахти дейишади халқимиз. Бироқ барча оилаларда ҳам фарзанд қадрига бирдек баҳо берилмайди. Қайд этилган нохуш ҳолатлар ҳукмрон оилалар ўз вақтида аниқланиб тегишли чоралар кўрилмаслиги оиладаги болалар ҳаётида, уларнинг саломатлигини сақлаш масалаларида жиддий салбий оқибатлар келтириб чиқариши мумкин.

IV. Муттасил ичкиликбозлик ёки гиёҳвандликка мубтало бўлган бўлса.

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш билан боғлиқ ҳолатларнинг бири ота-онанинг ёки улардан бирининг

¹ Қаранг: *Собирова Д.Ф.* Номзод тутинган ота-оналарни болани оилага тарбияга қабул қилишга тайёрлаш: махсус тайёрлов курслари ташкиллаштирилиши борасидаги дастлабки қадамлар. Инклюзив таълим ва болаларни ижтимоий қўллаб-қувватлашни ривожлантиришнинг замонавий тенденциялари / халқаро форум материаллари. — Т.: 2008. — Б.151.

муттасил ичкиликбозлик ёки гиёҳвандликка ружуъ кўйишидир. Бу ҳолат оилада доимий руҳий, жисмоний тазйиқларга, жиноятларга олиб келиши мумкин. Муттасил ичкиликбозлик алкоголизм номи билан ҳам юритилади. Алкоголизм спиртли ичимликларни сурункали истеъмол қилиш туфайли юзага келадиган заҳарланиш, хумор қилиш шаклларида биридир. Муттасил ичкиликбозлик спиртли ичимликларни истеъмол қилишга мажбурликда намоён бўлади. Спиртли ичимликларни ичиш тўхтатилгандан сўнг соматик, вегетатив, неврологик бузилишлар юзага келади, чуқур ва барқарор руҳий ҳамда неврологик бузилишлар, хотиранинг пасайиши, ақлнинг пасайиши, турли ижтимоий номутаносибликлар пайдо бўлади¹.

Муттасил ичкиликбозлик тўғрисида юридик адабиётларда бир қатор шарҳлар билдирилган. Жумладан муттасил ичкиликбозлик алкоголизм сифатида юридик энциклопедияда спиртли ичимликларга патологик ҳирс кўйиш (руҳий ва жисмоний мойиллик), алкоголь истеъмол қилиш тўхтатилганда хумор синдроми пайдо бўлиши, кейинчалик соматоневрологик бузилишлар, шахсда руҳий ўзгаришлар билан кечадиган хасталик сифатида қайд этилган². Бу касаллик жамият учун ҳам, беморнинг ўзи учун ҳам ноқулай бўлган ижтимоий оқибатларга олиб келади.

Ижтимоий маънода алкоголизм деганда жамият фаровонлигига ва криминал ҳолатга, инсонларнинг соғлигига, турмушига, меҳнатига путур етказувчи номеъёрий спиртли ичимликларни истеъмол қилиш тушунилиши керак.

Гиёҳвандлик юридик адабиётларда эйфорик, тинчлантирувчи, оғриқ қолдирувчи, ухлатадиган, банги қилувчи

¹ Қаранг: Ижтимоий ҳимоя: атамалар изоҳли лугати / Тузувчилар: М.Х.Сайдов ва бошқ., Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. — Б.16.

² Ўзбекистон юридик энциклопедияси /нашр учун масъул Р.А.Муҳитдинов ва бошқ.; — Т.:Адолат, 2010. — Б.22.

ёки қузғатувчи табиий ва синтетик моддаларга патологик мойил бўлиш сифатида тавсифланади¹. Наркотикларни узоқ вақт истеъмол қилганда шахс борган сари инқирозга учрайди, гиёҳвандлар тубан, атрофдагиларига ҳамда яқинларига бефарқ бўлиб қолади, ақл-идроки пасаяди. Гиёҳвандлар жисмоний ва руҳий ҳолдан тоядилар, уларнинг эмоциялари қўполлашади, яхши хулқ ва одатларини йўқотадилар, тез-тез антиижтимоий ҳаракатлар содир этадилар. Вақт ва атроф-муҳитни, мувозанатни қабул қилиш бузилади, агрессияга мойилликни чақиради. Бундай агрессив ҳолатлар гиёҳвандликка ружуъ қўйган шахсни ижтимоий хавfli қилиб қўяди. Гиёҳвандлик воситаларини истеъмол қилиш инсон ҳаёти ва унинг зурриётига, келажак ҳаётига, фарзандларига катта салбий таъсир қилади.

Бундай тоифага мансуб шахсларни тиббий жиҳатдан муттасил ичкиликбозликка мубтало бўлган ёки гиёҳванд деб топиш масаласи қонун билан тартибга солинган, яъни шахсни сурункали алкоголизм, гиёҳвандлик ёки заҳарвандликка мубтало бўлган бемор деб топиш Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги белгилаган тартибда тегишли даволаш муассасалари томонидан амалга оширилади². Ушбу қонунга биноан жамоат тартибини, бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини бузаётган, ёхуд аҳолининг осойишталигига, саломатлигига ва маънавиятига хавф туғдираётган сурункали алкоголизм, гиёҳвандлик ёки заҳарвандликка мубтало бўлган беморларга нисбатан мажбурий даволаш қўлланади.

Юқоридаги ҳар икки ҳолатга тушган ва у доимий такрорланиб турган оилаларда болага нисбатан бўлган

¹ Ўзбекистон юридик энциклопедияси /нашр учун масъул Р.А.Мухитдинов ва бошқ.; Т.: Адолат, 2010. — Б.92.

² Ўзбекистон Республикасининг «Сурункали алкоголизм, гиёҳвандлик ёки заҳарвандликка мубтало бўлган беморларни мажбурий даволаш тўғрисида»ги қонуни / *Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Аxbоротномаси, 1993 йил № 1, 36-модда, 2 банд.*

муносабатни тасаввур қилиш қийин эмас. Бундай ҳолатларда ота-оналарга нисбатан уз ота-оналик ҳуқуқларидан маҳрум қилиш ёки уларни чеклаш чораларидан бири қўлланиб болани улардан ажратиб олиш лозим бўлади.

У. Ўз болаларининг ҳаёти ёки соғлиғига ёхуд эри (хотини)нинг ҳаёти ёки соғлиғига қарши қасддан жиноят содир қилган бўлса.

2006 йилдаги маълумотларга кўра республикамиздаги Меҳрибонлик уйларида 3 ёшдан 17 ёшгача бўлган 3037 нафар болаларнинг 28 % ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилинган фуқароларнинг фарзандлари, 9 % эса жиноят содир этган ота-оналарнинг фарзандларини ташкил қилган¹. Ота ёки онанинг ўз болаларининг ҳаёти ва соғлиғига қарши қасддан жиноят содир қилиши жиддий салбий оқибатларни келтириб чиқариши мумкин. Жиноят қонунчилигида ҳаёт ва соғлиққа қарши жиноятларнинг бир қатор турлари қайд этилган, яъни қийнаш, қасддан баданга шикаст етказиш, ўлдириш ёки зўрлик ишлатиш билан қўрқитиш, жиной равишда ҳомила тушириш (аборт), аёлни ўз ҳомиласини сунъий равишда туширишга мажбурлаш, хавф остида қолдириш кабиларни таъкидлашимиз мумкин. Мазкур жиноятлар айни вақтда ҳам руҳий, ҳам жисмоний таъсир кучига эга эканлиги билан янада хавфлидир.

Жиноят қонунига биноан жиноят тамом бўлган пайт ижтимоий хавfli қилмиш бажарилган вақт деб ҳисобланган бўлиб, уни содир этган шахс ўз қилмишининг ижтимоий хавfliлик хусусиятини англаган ва шундай қилмишни содир этишни истаган бўлса, бундай жиноят қасддан содир этилган деб топилади². Бунда

¹ Бердиева Ш.М. Ижтимоий ҳимояга муҳтож болларни муқобил муҳофазалаш тизимини шакллантириш туғрисида. «Болаларни ижтимоий ҳимоялаш тизимидаги ислоҳотлар» халқаро форумининг материаллари. — Т.: 2006. — Б.83.

² Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси. — Т.: «Адолат», 2012. — 21-модда.

содир этилган жиноят тўғри ёки эгри қасддан содир этилган бўлиши мумкин. Агар шахс ўз қилмишининг ижтимоий хавфли хусусиятини англаган, унинг ижтимоий хавфли оқибатларига кўзи етган ва уларнинг юз беришини истаган бўлса, бундай жиноят тўғри қасддан содир этилган деб топилади. Агар шахс ўз қилмишининг ижтимоий хавфли хусусиятини англаган, унинг ижтимоий хавфли оқибатларига кўзи етган ва уларнинг юз беришига онгли равишда йўл қўйган бўлса, бундай жиноят эгри қасддан содир этилган деб топилади¹.

Айрим ўтказилган тадқиқотларга кўра аёлларга нисбатан зўравонлик жаҳондаги барча мамлакатларга, уларнинг сиёсий, иқтисодий ва маданий тараққиётидан қатъи назар, хос нарса ҳисобланади. Ҳатто ривожланган мамлакатларда ҳам бу ҳолатлар кузатилади, яъни Японияда 59 фоиз, АҚШда 40 фоиз, Канадада 25 фоиз, Лотин Америкасида 57 фоиз аёллар жисмоний зўравонлик қурбони бўлганлар². Зўравонлик натижасида оиланинг маънавий-ахлоқий томонига, унинг нормал ривожланишига тиклаб бўлмас даражада зарар етиши мумкин.

Юқорида қайд этиб ўтилган барча ҳолатларда оналар қонунда белгиланган тартибда ва асосли равишда ўзларининг фарзандларига нисбатан бўлган бир қатор ҳуқуқларидан маҳрум қилинадилар ёки улар маълум муддатга чекланади, яъни бола билан бирга яшаш; болага таълим-тарбия бериш; таълим олиш масаласини ҳал қилишда қатнашиш; болага таълим-тарбия беришда қатнашиш; болани тарбиялаш жараёнида бошқа барча шахслардан устунликка эгалик; ҳар қандай жисмоний ва

¹ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексига шарҳлар. Т.: «Адолат», 1997. — Б. 64, 624.

² Бақоева Ф. Аёлларга нисбатан зўравонлик: унинг олдини олиш ва бартараф этишда оила, жамият ва давлатнинг роли. Аёл ҳуқуқи ва эркинликлари / Муаллифлар жамоаси: Г.Н.Тансиқбоева, М.Ю.Гасанов, А.М.Қодирова ва бошқ.; — Т.: «Адолат», 2002. — Б. 100.

юридик шахслар билан бўлган муносабатда болаларининг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш; туғруқхонадан олишдан бош тортганда исм қўйиш; судда алоҳида ваколатларсиз ўз болаларининг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш ҳуқуқларидан маҳрум бўладилар.

Қайд этиб ўтилган масалалар орасида айрим жиҳатларга алоҳида тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқ. Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилишга олиб келувчи ҳолатлар орасида ота-онанинг болаларга нисбатан шафқатсиз муомалада бўлиши, жумладан жисмоний куч ишлатса ёки руҳий таъсир кўрсатиши; ота-онанинг ёки улардан бирининг муттасил ичкиликбозлик ёки гиёҳвандликка мубтало бўлиши ҳамда ўз болаларининг ҳаёти ёки соғлиғига ёхуд эри (хотини)нинг ҳаёти ёки соғлиғига қарши қасддан жиноят содир қилиниши ҳолатлари алоҳида мунозарали масалалардир. Жойлардаги вакиллик органлари доимий назорат, суриштирувлар орқали бундай оилаларни аниқлашлари, қатъий назоратга олишлари лозим. Қонун матнида бу ҳолатлар болаларга нисбатан шафқатсиз муомалада бўлса, жумладан жисмоний куч ишлатса ёки руҳий таъсир кўрсатса; муттасил ичкиликбозлик ёки гиёвандликка мубтало бўлган бўлса; ўз болаларининг ҳаёти ёки соғлиғига ёхуд эри (хотини)нинг ҳаёти ёки соғлиғига қарши қасддан жиноят содир қилган бўлса тарзида баён қилинган. Мазкур бандларга кўра ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш чорасини қўллаш маълум бир оқибатларга асосланиши кўзда тутилади. Бироқ, бу ҳолатларнинг ҳар бирида бола ёхуд оиланинг бошқа аъзоси қаттиқ жабр кўриши, ҳатто жиноят қурбонига айланиши ҳам мумкин. Шунинг учун ҳам ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилишнинг мазкур бандларидаги ҳолатларнинг дастлабки белгилари аниқлангандаёқ зарур чоралар, жумладан ота-оналик ҳуқуқини чеклаш чоралари қўлланиши мақсадга мувофиқ.

Ҳар қандай даражадаги зўравонлик болалар ҳуқуқларининг бузилиши саналгани боис жисмоний жазолашнинг анъанавий усулларига ҳам барҳам бериш муҳим ҳисобланади. Уйларда болаларга тарбия бериш учун маълум даражада жисмоний куч ишлатиш зарурлигининг ижтимоий қабул қилиниши келгусида зўравонликнинг қаттиқроқ, шафқатсиз шакллари қўлланилишига замин яратиб, болаларнинг жисмоний тазйиқларга одатий ҳол, деб қарашларига олиб келиши мумкин.

Хулоса қилиб айтганда юртимиз келажаги бўлган ёш авлоднинг баркамол инсон бўлиб етишишига, энг аввало, ота-оналар, шунингдек маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари, тегишли идоралар бирдек масъул.

ОТА-ОНАЛИК ҲУҚУҚИДАН МАҲРУМ ҚИЛИШНИНГ КИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ ВА БОШҚА ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАРГА УЗВИЙ БОҚЛИҚЛИГИ

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш, ўз навбатида, оила ҳуқуқининг бир қатор институтлари, бошқа айрим ҳуқуқ соҳалари билан бевосита боғлиқ. Оила кодексининг ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш билан боғлиқ муносабатлар акс эттирилган нормасида ота-онанинг ўз мажбуриятларини бажаришдан бош тортиши, шу жумладан алимент тўлашдан бўйин товлаши; узрсиз сабабларга кўра ўз боласини туғруқхона ёки бошқа даволаш муассасасидан, тарбия, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш муассасаси ва шунга ўхшаш бошқа муассасалардан олишдан бош тортиши; ота-оналик ҳуқуқини суистеъмол қилиши, болаларга нисбатан шафқатсиз муомалада бўлиши, жумладан жисмоний куч ишлатиши ёки руҳий таъсир кўрсатиши; ота ёки онанинг ёхуд уларни ҳар иккисининг муттасил ичкиликбозлик ёки гиёвандликка мубтало бўлиши; ўз болаларининг ҳаёти ёки соғлиғига ёхуд эри хотинининг ҳаёти ёки соғлиғига қарши қасддан жиноят содир қилиши каби бандлар белгиланган. Таъкидлаб ўтилган ҳолатлар мазкур ижтимоий муносабатни чуқур англаш учун бошқа ижтимоий муносабатларга, тегишли соҳаларга мурожаат қилишни тақозо қилади.

Аввало, ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилишнинг оила ҳуқуқининг тегишли институтлари билан бевосита боғлиқлигини таъкидлаш лозим. Хусусан, ота-оналик мажбуриятларини бажаришдан бош тортиш ҳолатини батафсил англаш, айтилиши вақтда ота-оналарнинг қонунда белгиланган мулкӣ ва номулкӣ мажбуриятларини, ўз

навбатида, вояга етмаган болаларнинг шахсий номулкий ҳуқуқларини ўрганишни талаб қилади. Ота-оналик мажбуриятлари боланинг оилада яшаш ва тарбияланиш ҳуқуқи билан узвий боғлиқ, яъни ҳар бир бола оилада яшаш ва тарбияланиш, ўз ота-онасини билиш, уларнинг ғамхўрлигидан фойдаланиш, улар билан бирга яшаш ҳуқуқига эга, бола манфаатларига зид бўлган ҳолатлар бундан мустаснодир. Оилада бола ўз ота-онаси томонидан тарбияланиши, ўз манфаатлари таъминланиши, ҳар тарафлама камол топиши, инсоний қадр-қимматлари ҳурмат қилиниши ҳуқуқига эга. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, оила қонунчилиги боланинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатлари бузилганда, шу жумладан, ота-она ёки улардан бири болани тарбиялаш ва таълим бериш бўйича ўз мажбуриятларини бажармаган ёки лозим даражада бажармаганда ёхуд ота-оналик ҳуқуқларини суистеъмол қилганда бола ўз ҳуқуқ ва қонуний манфаатлари ҳимоя қилинишини сўраб, васийлик ва ҳомийлик органига, ўн тўрт ёшга тўлгандан кейин эса, мустақил равишда судга муурожаат қилиш ҳуқуқини белгилаган¹.

Давлатимизда фарзанд таълим-тарбияси борасида одилонан сиёсат олиб борилмоқда. Президентимиз бу борада «Юртимизда яшаётган ҳар бир боланинг ўзига хос қобилияти ва истеъдодини ўз вақтида пайқаш, тарбиялаш ва рўёбга чиқариш — бу ўта мураккаб вазифани нафақат ота-оналарнинг эзгу мақсади, балки жамиятимизнинг бурчи сифатида ўртага қўйишимиз керак», — деб таъкидлаб ўтганлар². Албатта, ота-онанинг фарзанди олдидаги шахсий номулкий мажбуриятлари, улар орасида болага

¹ Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси. — Т.: «Адолат», 2008. — 67-модда.

² Каримов И.А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодиёти-мизни барқарор ривожлантириш йулида. Т.16. — Т., 2008. — Б.166.

таълим-тарбия бериш мажбурияти долзарб аҳамиятга эга. Айниқса бугунги ривожланган жамиятда мазкур мажбуриятнинг аҳамияти янада ортади. Баъзан оиланинг тарбиявий вазифасининг сусайиши ва тарғибот-ташвиқот ишларининг камлиги натижасида оила аъзолари хулқида ёмон одатларнинг, яъни ичиш, чекиш, наркомания, турли диний оқимлар таъсирига берилиш каби ҳолатларнинг пайдо бўлиши ташвишланарли ҳолдир. Шунинг учун ҳам оиланинг тарбиявий вазифаси бир қатор йўналишларни қамраб олиши мақсадга мувофиқ, яъни ақлий тарбия, жисмоний, маънавий, ахлоқий, маданий, диний, миллий урф-одатларимиз ва қадриятларимизга асосланган тарбия, эстетик тарбия йўналишларини алоҳида таъкидламоқчимиз. Зеро, айрим мутахассислар таъкидлаганидек бола тарбиясида иккинчи даражали нарса бўлмайди¹. Ота-оналарнинг таълим-тарбия борасидаги мажбуриятлари қайд этиб ўтилган тарбия йўналишларини қамраб олса, албатта оилада, жамиятда комил инсон шаклланади. Бироқ баъзи бир ота-оналар болаларга нисбатан алоҳида муносабатда бўлиш, уларни ишонтириш йўлидан бормасдан, аксинча ўдағайлаш, калтаклаш билан тарбияламоқчи бўлишади. Бундай «тарбия усуллари» болаларга, айниқса ўсмирларга ахлоқий ва жисмоний азоб келтиради. Бунда болалар доим ғазабланиш ҳолатида юрадилар, фақат ўз оиласига эмас, балки жамиятга ҳам жуда катта зарар келтирадилар².

«Тарбияси оғир болалар», «кечиши қийин бўлган ёш» каби тушунчаларни педагогика ва психология соҳасида

¹ Эркаев А. Ўзликни англашга даъват. Маънавий юксалиш йулида: (Тўплам) / Тўпловчи М. Қаршибоев. — Т.: «Маънавият», 2008. — Б. 102.

² Икромова М. Аёлларни зўравонликлардан муҳофаза қилиш ва ҳимоялаш юзасидан жиноят қонунчилигининг таҳлили. Аёл ҳуқуқи ва эркинликлари / Муаллифлар жамоаси: Г. Н. Тансиқбоева, М. Ю. Гасанов, А. М. Қодирова ва бошқ.; — Т.: «Адолат», 2002. — Б. 144.

ҳамда болалар тарбияси билан шуғулланувчи бошқа соҳаларда, шунингдек оммавий ахборот воситаларида ва умуман кундалик турмуш тарзимизда кўп учратамиз. Бироқ, «муомаласи оғир ота-оналар» тушунчасига нисбатан кам дуч келаемиз. Шу аснода ўсмирлар тарбиясидаги аксарият мураккабликларнинг асосий сабабчилари айнан уларнинг теварак атрофларидаги катта ёшдагилар ҳисобланишини унутмаслигимиз лозим.

«Муомаласи оғир ота-оналар» сирасига болаларнинг ўзига хос ҳиссиётларини ҳисобга олмайдиган, уларга ўз ёнларидан янги жой топишга интилмайдиган ёки топа олмайдиган ота оналарни киритишимиз мумкин. Улар ўғли ёки қизини астойдил яхши кўриши, ўзларича уларнинг бахт саодати учун юракдан қайғуряпмиз деб ўйлашлари мумкин. Бироқ, ўсиб келаётган боланинг энг муҳим эҳтиёжларини кўра олмайдилар ёки ҳатто уларга қарши, уларнинг хоҳиш истакларига хилоф равишда ҳаракат қиладилар. Айниқса, болалар ҳаётнинг ўсмирлик палласига қадам қўйганларида ота-оналарининг муомаласидаги бу «мураккаблик» янада яққол намоён бўлади. Психологлар ота-оналарнинг ўсмирларга бўлган муносабатларини ўсмирларнинг томонидан қандай баҳоланишини сўраб кўрганларида, олинган жавоблар натижаси бўйича бундай муносабатларнинг асосан қуйидаги турлари ажратиб кўрсатилган.

— автократик (яккаҳоқимлик) — ўсмир золимона талаблар ва мустабидларча таъқибларга дучор қилинади, унга деярли «ҳеч нарса» мумкин эмас;

— авторитар — ўсмирнинг мустақиллиги, тан олинади, у ўз муаммоларига дахлдор бўлган муҳокамаларда иштирок этиши мумкин, бироқ хулоса чиқариш ва ниманидир ҳал қилиш ҳуқуқи мутлақо катталар измида қолади;

— демократик — катталар ҳаётда ўсмирлар мустақил ҳаракат қилиши мумкин бўлган соҳа мавжудлигини тан

оладилар, у ўз муомалаларини ота-оналари билан муҳо-
кама қилишда ҳар қандай чеклашларсиз иштирок этади ва
айрим қарорларни қабул қилади;

— тенглик — катталар ва ўсмирлар қарор қабул қи-
лишда тенгдирлар;

— либерал — ўсмирлар ўз дўстлари доирасини ўзлари
белгилайди ва ўзига ёққан машғулоти танлайди. Албатта
ота-оналар шахсий фикр мулоҳазага эга бўлишлари
мумкин, бироқ улар маслаҳат овозига эга бўлиб сунгги
қарорни ҳар доим ўсмирнинг ўзи қабул қилади;

— четлаштириш — бу турдаги муносабатлар ота-
оналарнинг ўсмирлар ҳаётида иштирок этишидан бош
тортишини назарда тутати.

Психологлар болаларнинг бу турли тарбиявий йўналиш-
ларга муносабатини ўрганишганда ўсмирлар асосан либе-
рализм тарбиясини ва авторитарликни салбий баҳолаганлар¹.

Оила қонунчилигининг ота-оналарга болаларига нис-
батан маълум мажбуриятларнинг юклаши ушбу соҳани
мажбурият ҳуқуқи орқали фуқаролик ҳуқуқи билан
бевосита боғлайди. Мажбурият ҳуқуқи фуқаролик
ҳуқуқининг ўзига хос йирик институтларидан бири
бўлиб, бир шахснинг иккинчи шахс фойдасига у ёки бу
ҳаракатни амалга ошириш ёки муайян ҳаракатдан
тийилиб туриши билан боғлиқ муносабатларни тартибга
солиб турувчи нормалар йиғиндиси сифатида тушуни-
лади². Оила ҳуқуқидаги ота-онанинг мажбурияти ҳам

¹ Душанов Р. Ўсмирлар психологиясининг шаклланишида ота-
оналарнинг ўрни. Ўзбекистон Республикасида қонунчиликни такомил-
лаштиришнинг долзарб муаммолари: Республика илмий-амалий конфе-
ренция материаллари. —Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси,
2005. — Б.141-142. 440.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси: Расмий
нашр — Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. — Т.: «Адолат», 2007.
234-модда.

мулкий ҳам номулкий характерга эга эканлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

Ота-оналарнинг ўз болаларига нисбатан мулкий мажбуриятида асосан вояга етмаган болалар ўз ота-онасидан ва бошқа шахслардан қонунда назарда тутилган миқдорда ва тартибда олган таъминотини, яъни вояга етмаган болалар таъминоти учун олинган маблағ, пенсия, нафақани ота-она боланинг таъминоти, тарбияси ва таълим олиши учун сарфлаши зарурлиги кўзда тутилади. Қонунга биноан ота-она ҳаётлигида болалар уларнинг мол-мулкига нисбатан мулкдор бўлиш ҳуқуқига эга эмас ва ўз навбатида ота-она ҳам вояга етмаган болаларнинг мол-мулкига нисбатан мулкдор бўлиш ҳуқуқига эга эмас.

Оилада мавжуд мулк оилавий мулк ҳисобланади. Қонун оилавий мулкка муносабатни ҳам тартибга солган, яъни оилавий мулк оила аъзоларининг эҳтиёжларини қондириш, уй-рўзғор ва ёрдамчи хўжаликни юритиш учун ҳамда даромад олиш мақсадида қонунда рухсат берилган, ўзга фаолият учун керакли ишлаб чиқариш воситаларини ва истеъмол буюмларини, яратилган махсулотларни ўз ичига олиши мумкин¹.

Бундан ташқари ота-она ва болаларнинг алоҳида-алоҳида мулки бўлиши мумкин ва бирга яшаб турганда улар бир-бирларининг розиликлари билангина бундай мулкка эгалик қилишлари ва ундан фойдаланишлари мумкинлиги қонунда белгилаб қўйилган.

Вояга етмаган болалар қонунда белгиланган тартибда хусусий мулк эгаси бўлиш ҳуқуқига эгадирлар, яъни вояга етмаган болаларнинг қонунда белгиланган тартибда ҳада, мерос тариқасида олган мол-мулки, шунингдек

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида»ги қонуни / Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси 1990 йил, № 31-33, 9-модда

шахсий меҳнати ва тадбиркорлик фаолияти натижасида орттирган мол-мулки уларнинг хусусий мулки ҳисобланади. Ота-она, фарзандликка олувчилар, васийлар ва ҳомийлар вояга етмаган болаларнинг хусусий мулкини фуқаролик қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда бошқарадилар ва тасарруф этадилар.

Ота-оналарнинг болаларига алимент тўлаш мажбурияти алимент ҳуқуқи ва мажбуриятларини кўриб чиқишни тақозо қилади. Қонунга биноан ота-она вояга етмаган болаларига таъминот бериши шарт. Вояга етмаган болаларига таъминот бериш мажбуриятини ихтиёрий равишда бажармаган ота ёхуд онадан суднинг ҳал қилув қарорига ёки суд буйруғига асосан алимент ундирилади. Бунда вояга етмаган болаларига алимент тўлаш ва уларга таъминот беришда ота-онанинг мажбуриятлари тенг деб белгиланган. Айни вақтда ота-она вояга етган, лекин меҳнатга лаёқатсиз, ёрдамга муҳтож болаларига ҳам таъминот беришга мажбур ва бу жараёнда ҳам улар тенг мажбуриятларга эгалигини таъкидлаб ўтиш лозим.

Ҳар бир бола учун ундириладиган алимент миқдори қонун ҳужжатлари билан белгиланган энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан кам бўлмаслиги керак. Агар алимент бу миқдордан кам бўлса, бунда келишув суд тартибида ҳақиқий эмас деб топилади. Бунда бола ёки меҳнатга лаёқатсиз оила аъзосининг манфаати бузилган деб топилади¹. Алимент миқдори томонлар истагига кўра қонун белгилаган миқдордан юқори бўлиши мумкин.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилинган ота-она қайси болага нисбатан

¹ Қаранг: Кочергина Т. Оилада эр-хотиннинг мулкӣ ҳуқуқларини ҳимоялаш ва аёлларни зўравонликлардан муҳофаза қилиш. Аёл ҳуқуқи ва эркинликлари / Муаллифлар жамоаси: Г.Н.Тансиқбоева, М.Ю.Гасанов, А.М.Қодирова ва бошқ.; — Т.: «Адолат». 2002. — Б.158.

ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилинган бўлса, шу болага нисбатан бўлган қариндошлик фактига асосланган барча ҳуқуқлардан, шу жумладан ундан таъминот олиш, шунингдек болали фуқаролар учун қонун ҳужжатларида белгиланган имтиёзлар ва нафақалар олиш ҳуқуқларидан ҳам маҳрум бўлади. Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиниши ота-онани ўз боласига таъминот бериш мажбуриятидан озод қилмайди.

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш алоҳида юридик ҳодиса ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасининг оила қонунчилигида ота-оналик ҳуқуқининг чекланиши ҳам қайд этилган бўлиб мазкур тушунчани ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш билан боғлиқ жиҳатлари, уларнинг фарқланишига алоҳида тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқ.

Ўзбекистон Республикаси Оила кодексига мувофиқ, суд боланинг манфаатларини ҳисобга олган ҳолда ота-онани ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилмай туриб, болани ота-онадан ёки уларнинг биридан олиш тўғрисида ҳал қилув қарори чиқариши, яъни ота-оналик ҳуқуқини чеклаши мумкин².

Болани ота-она ёки уларнинг бири билан қолдириш ота-онага ёхуд улардан бирига боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра, масалан руҳиятнинг бузилиши ёки бошқа сурункали касаллик, оғир ҳолатларни бошдан кечириш каби ҳолатлар бола учун хавfli бўлса, ота-оналик ҳуқуқини чеклашга йўл қўйилади.

Агар болани ота-она ёки улардан бири билан қолдириш оқибатида ота-онанинг хулқ-атвори бола учун хавф туғдирса, ота-онани ёхуд улардан бирини ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш учун эса етарли асослар

¹ Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси. —Т.: «Адолат», 2008. — 83-модда.

аниқланмаган тақдирда ҳам ота-оналик ҳуқуқини чеклашга йўл қўйилади¹. Ушбу маълумотлардан кўриниб турибдики, ота-оналик ҳуқуқини чеклаш ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш учун етарли асослар мавжуд бўлмаган тақдирда амалга оширилади.

Қайд этилган маълумотларнинг хулосаси сифатида ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш ота-оналик ҳуқуқини чеклаш тушунчаси билан узвий боғлиқ бўлсада, айтиш вақтда улар бир-бирларидан тубдан фарқ қилишларини таъкидлаш жоиз. Мазкур маълумотлардан келиб чиқиб, ота-оналик ҳуқуқини чеклашга қуйидагича таъриф бериб ўтиш мақсадга мувофиқ, яъни *«Ота-оналик ҳуқуқини чеклаш деб суд органлари томонидан боланинг манфаатларидан келиб чиқиб ота-оналик ҳуқуқларини ота ёки она учун ёхуд уларнинг ҳар иккиси учун бекор қилинмасдан бу ҳуқуқларнинг чекланишига айтилади»*.

Ота-она ёки улардан бири ўз хулқ-атворини ўзгартирмаса, васийлик ва ҳомийлик органи суд томонидан ота-оналик ҳуқуқини чеклаш тўғрисидаги ҳал қилув қарори чиқарилгандан кейин олти ой ўтгач, ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш тўғрисида даъво тақдим этиши шарт. Васийлик ва ҳомийлик органи боланинг манфаатларини эътиборга олиб ота-онани ёхуд улардан бирини бу муддат ўтмасдан туриб, ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш ҳақида даъво тақдим этишга ҳақлилиги ҳам қонунда қайд этиб қўйилган.

Ота-оналик ҳуқуқи чекланган ота-она болани шахсан тарбиялаш ҳуқуқидан, шунингдек болали фуқаролар учун қонун ҳужжатларида белгиланган имтиёзлар ва нафақалар олиш ҳуқуқидан маҳрум бўлади. Айтиш вақтда қонунга мувофиқ ота-оналик ҳуқуқининг чекланиши ота-онани

¹ Ўзбекистон юридик энциклопедияси /нашр учун масъул Р.А.Муҳитдинов ва бошқ.; — Т.: «Адолат». — 2010. — Б.353.

болага таъминот бериш мажбуриятдан озод қилмаслигини таъкидлаш лозим.

Ота-онаси (улардан бири)нинг ўзига нисбатан ота-оналик ҳуқуқи чекланган бола турар жойга бўлган мулк ҳуқуқини ёки турар жойдан фойдаланиш ҳуқуқини, шунингдек ота-она ва бошқа қариндошлари билан туғишганлик фактига асосланган мулкый ҳуқуқларини, шу жумладан мерос олиш ҳуқуқини сақлаб қолади. Ота-она иккаласининг ота-оналик ҳуқуқи чекланган тақдирда бола васийлик ва ҳомийлик органи қарамоғига олиб берилади.

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш чорасини қўллашга олиб келувчи муттасил ичкиликбозлик ёки гиёҳвандликка мубтало бўлиш ҳолатини тўла англаш оила ҳуқуқининг мазкур муносабатини бошқа тегишли қонунлар билан боғлайди. Ота-онани ёки улардан бирини муттасил ичкиликбозлик ёхуд гиёҳвандликка мубтало бўлган деб топиш тартиби тегишли қонунда белгиланган, яъни шахсни сурункали алкоголизм, гиёҳвандлик ёки заҳарвандликка мубтало бўлган бемор деб топиш Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги белгилаган тартибда тегишли даволаш муассасалари томонидан амалга оширилади. Демак, шахсни сурункали алкоголизмга ёки гиёҳвандликка мубтало бўлган деб ҳисоблаш учун даволаш муассасасининг хулосаси лозим бўлади. Жамоат тартибини, бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини бузаётган, ёхуд аҳолининг осойишталигига, саломатлигига ва маънавиятига хавф туғдираётган сурункали алкоголизм, гиёҳвандлик ёки заҳарвандликка мубтало бўлган беморларга нисбатан мажбурий даволаш қўлланади.

Гиёҳвандлик воситалари билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар нафақат оилага, балки жамиятга энг катта хавф туғдирувчи иллат ҳисобланади. Бутун дунёда унга қарши

кураш олиб борилмоқда. Республикамизда ҳам бу борада алоҳида қонун қабул қилинган ва бу қонун гиёҳвандлик воситалари, психотроп моддалар ва прекурсорларнинг муомалада бўлишига оид ижтимоий муносабатларни тартибга солади ҳамда уларнинг қонунга хилоф равишда муомалада бўлишига монелик қилиш, фуқаролар соғлигини сақлаш ҳамда давлат хавфсизлигини таъминлашни мақсад қилиб қўяди¹.

Қайд этилган маълумотлардан кўриниб турибдики, давлатимиз болалар ҳуқуқларини ҳимоя қилишни, уларни соғлом ўсишлари, таълим-тарбия олишлари борасида барча зарур чораларни яратган. Давлат вояга етмаганларнинг соғлиқни сақлаш ҳуқуқларини уларнинг жисмоний, маънавий ривожланиши учун, касалликларнинг олдини олиш учун энг қулай шароит яратиш, шунингдек мактабгача тарбия муассасалари, мактаблар ва бошқа муассасаларда тиббий хизматни йўлга қўйиш орқали таъминлайди.

Ота-онанинг болага нисбатан ота-оналик ҳуқуқларидан маҳрум бўлиш ҳолатларининг энг ижтимоий хавfli омилларидан бири ўз болаларининг ҳаёти ёки соғлиғига ёхуд эри хотинининг ҳаёти ёки соғлиғига қарши қасддан жиноят содир қилишидир. Мазкур банд ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш билан боғлиқ ижтимоий муносабатларни тегишли жиной-ҳуқуқий муносабатлар билан бевосита боғлайди. Бунда ота-оналар ёхуд уларнинг бирлари томонидан айнан қайси жиноятларнинг қасддан содир қилиниши назарда тутилаётганлигини билиш учун жиноят ҳуқуқи соҳасига мурожаат қилиш лозим.

¹ «Гиёҳвандлик воситалари ва психотроп моддалар тўғрисида» Ўзбекистон Республикасининг қонуни / Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1999 й., № 9, 1-модда.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят қонунининг Махсус қисмида ҳаёт ёки соғлиқ учун хавfli жиноятлар белгиланган. Унга кўра ушбу туркумга ўлдириш ёки зўрлик ишлатиш билан қўрқитиш, қасддан баданга шикаст етказиш, қийнаш, жиний равишда ҳомила тушириш (аборт), аёлни ўз ҳомиласини сунъий равишда туширишга мажбурлаш, касб юзасидан ўз вазифаларини лозим даражада бажармаслик, хавф остида қолдириш каби жиноятлар қайд этилган. Мазкур жиноятлар ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилишга сабаб бўлиши учун, албатта қасддан содир этилган бўлиши кераклигини, ота ёки она ҳаракатларида қасд белгилари намоён бўлиши талаб этилади.

Жумладан қасддан баданга шикаст етказишни кўриб чиқайлик. Қасддан баданга шикаст етказиш содир этилаётган пайтда ҳаёт учун хавfli бўлган қасддан баданга оғир шикаст етказиш натижасида кўриш, сўзлаш, эшитиш қобилиятини йўқотиш ёхуд бирон аъзонинг ишдан чиқиши ёки унинг фаолияти тамоман йўқолишига, руҳий касалга чалинишга ёки умуман соғлиғи бузилиб, умумий меҳнат қобилиятининг ўттиз уч фоизидан кам бўлмаган қисмининг доимий йўқолишига ёки ҳомиланинг тушиши ёхуд баданнинг тузалмайдиган даражада хунуклашишига сабаб бўлиши мумкин. Зўравонлик бугунги кунда болаларга таъсир кўрсатаётган энг жиддий муаммолардан бири саналса-да, аксарият ҳолларда яширин содир этилади. Болалар зўравонликни содир этган шахслар ўч олишдан қўрқиб бу ҳақда ҳеч кимга хабар бермасликлари мумкин. Энг аянчли томони шундаки, зўравонликнинг таъсири ойлаб, йиллаб давом этиши, ҳаттоки умрбод ногирон бўлиб қолишига олиб келиши мумкин. Зўравонликдан азият чеккан шахслар жисмоний тан жароҳати олишдан

ташқари ҳар хил турдаги руҳий муаммоларга учраши эҳтимоли ҳам юқори бўлиб, изтироб чекиши, ичкиликка берилиши ва ўзини ўзи ўлдириш даражасигача бориши мумкин.

Қийнаш ҳам оилавий муносабатларнинг қўпол бузилиши бўлиб у муттасил равишда, такроран ёки доимо кишини уриб баданига шикаст етказиш ва жисмоний ҳаракатлар билан жабрланувчига жисмоний ва руҳий азоб беришда намоён бўлади¹. Жиноят кодексининг 103-моддасида ўзини ўзи ўлдиришгача олиб борган ҳолат учун жавобгарлик назарда тутилган. Мазкур модда икки қисмдан иборат бўлиб, унинг иккинчи қисмида ўзига моддий томондан ёки бошқа жиҳатлари билан қарам бўлган шахсни мунтазам равишда ор-номуси ва қадр-қимматини дискриминация қилиш, унга шафқатсизларча муносабатда бўлиш кўзда тутилган. Инсонга нисбатан шафқатсиз муносабатда бўлиш, унинг қадр-қимматини мунтазам дискриминация қилиш ва шахсни ўлимгача олиб бориш жиддий жазоланади².

Юқоридаги маълумотлардан келиб чиқиб оила ҳуқуқининг ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш билан боғлиқ нормаси ўзининг моҳиятига кўра бир қатор ҳуқуқий муносабатлар ва ҳуқуқ соҳалари билан боғлиқ деган хулосага келишимиз мумкин, яъни ота-оналарнинг шахсий номулкий ва мулкый мажбуриятларига кўра оила қонунчилигининг тегишли нормалари ҳамда фуқаролик қонуни ва мулкчилик тўғрисидаги тегишли қонунлар,

¹ Ўзбекистон юридик энциклопедияси /нашр учун масъул Р.А.Муҳитдинов ва бошқ.; — Т.: «Адолат», 2010. — Б.608.

² *Икромова М.* Аёлларни зўравонликлардан муҳофаза қилиш ва ҳимоялаш юзасидан жиноят қонунчилигининг таҳлили. Аёл ҳуқуқи ва эркинликлари / Муаллифлар жамоаси: Г.Н.Тансиқбоева, М.Ю.Гасанов, А.М.Қодирова ва бошқ.; — Т.: «Адолат», 2002, — Б. 146.

жиноят ва зўравонлик билан боғлиқ ҳолатларга кўра жиний-ҳуқуқий масалалар билан бевосита боғлиқ. Қайд этилган маълумотлардан кўриниб турибдики ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш ўта мураккаб, айти вақтда баҳолаш қийин, шу билан бирга аҳамиятига кўра кечиктириб бўлмайдиган жараён деб баҳолашимиз мумкин.

ОТА-ОНАЛИК ҲУҚУҚИДАН МАҲРУМ ҚИЛИШНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

Жамиятимизда ижтимоий муносабатларни ҳар бир жабҳасининг жадал суръатлар билан ривожланиб бораётганлиги бугунги кунда миллий ҳуқуқий тизимимиз, унинг барча соҳаларини такомиллаштириб боришни заруриятга айлантормоқда. Президентимиз И.А.Каримов юртимиз келажаги бўлган ёшлар ҳақида гапирар эканлар «Биринчилар қаторида ёш авлодимизнинг манфаатларини таъминлашни кучайтиришга қаратилган ҳуқуқий базани янада мустаҳкамлаш, амалдаги қонун ҳужжатларини бугунги кун талаблари нуқтаи назаридан қайта кўриб чиқишимиз зарур», — деб алоҳида таъкидлаб ўтганлар¹. Давлатимиз раҳбари Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 16 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаларида ҳам ёшларнинг манфаатларини янада тўлиқ таъминлаш, уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган норматив-ҳуқуқий базани такомиллаштириш масалаларига алоҳида эътибор қаратган эдилар².

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилишнинг судлар томонидан қўлланилиши ҳам аynи вақтда ёшларимизнинг, болаларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш ҳамда таъминлаш мақсадидан келиб чиққан

¹ Каримов И.А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодиётимизни барқарор ривожлантириш йўлида. Т.16. — Т., 2008. — Б 164, 368.

² Каримов И.А. Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш — бизнинг олий мақсадимиз. — Т.17. — Т.: «Ўзбекистон», 2009. — Б. 49.

ҳолда бир қатор қонунларда белгиланган ҳуқуқий нормаларга асосланади. Бир сўз билан айтганда, қонун ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш билан боғлиқ ҳуқуқий нормаларни ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилишнинг ҳуқуқий асослари сифатида баҳолашимиз мумкин.

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилишнинг ҳуқуқий асосларини шартли равишда икки гуруҳга бўлиб ўрганишимиз мақсадга мувофиқ, яъни биринчи гуруҳга ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилишнинг тартибини, асосларини белгилловчи миллий ҳуқуқий нормаларни киритсак, иккинчи гуруҳга мазкур масалага доир халқаро ҳуқуқий ҳужжатларни киритамиз. Қуйида уларнинг ҳар иккиси хусусида батафсилроқ тўхталиб ўтамыз.

I. Миллий ҳуқуқий асослар. Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш билан боғлиқ муносабатларни тартибга солувчи миллий ҳуқуқий нормаларни ўзининг мазмун-моҳияти, ушбу муносабатнинг қайси жиҳатига алоқадорлигига кўра қуйидаги гуруҳларга бўлиб олиш мумкин, яъни:

- ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш муносабатларини билвосита тартибга солувчи ҳуқуқий нормалар;
- ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш муносабатларини бевосита тартибга солувчи ҳуқуқий нормалар;
- ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилишнинг оқибатларини белгилловчи ва тартибга солувчи ҳуқуқий нормалар.

Биринчи гуруҳга тааллуқли ҳуқуқий нормаларни умумий ҳуқуқий асослар сифатида номлашимиз керак. Мазкур гуруҳга тааллуқли ҳуқуқий ҳужжатлардан, энг аввало, мамлакатимиз ҳуқуқий тизимининг пойдевори бўлган Конституциямизга тўхталиб ўтамыз. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясининг 64-моддасида: «Ота-оналар ўз фарзандларини вояга етгунларига қадар

боқиш ва тарбиялашга мажбурдирлар. Давлат ва жамият етим болаларни ва ота-оналарнинг васийлигидан маҳрум бўлган болаларни боқиш, тарбиялаш ва ўқитишни таъминлайди, болаларга бағишланган хайрия фаолиятларни рағбатлантиради», — деб белгилаб қўйилган¹.

Мазкур ҳуқуқий норманинг шарҳида мутахассислар «боқиш» дейилганда асосан еб-ичиришни тушуниш лозимлигини, «моддий таъминот» ўз ичига еб-ичишдан ташқари бўладиган харажатлар: кийим-кечак, яшаш учун уй-жой, иқтисодий маънодаги кенг тушунчаларни қамраб олишини таъкидлашган².

Амалдаги қонунлар болалар билан бўлган ҳуқуқий муносабатларда ота ёки онанинг устунлик ҳуқуқини белгиламайди, балки улар ушбу муносабатларда тенг ҳуқуқларга эга. Ота-оналар ўз фарзандларини умуминсоний қадриятлар ва анъаналар асосида тарбиялашлари лозим. Халқимизда болалар ота-оналарининг кўз ўнгида ҳамма вақт тарбияга муҳтож бўлиб кўринадилар. Шунинг учун улар болалари тўла муомала лаёқатига етганларидан сўнг ҳам маънавий тарбияни давом эттираверадилар. Ота ва оналарнинг ўз болаларига нисбатан тенг ҳуқуқли бўлишлари Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 46-моддасида назарда тутилган хотин-қизлар ва эркакларнинг тенг ҳуқуқлилигига асосланади. Кўриниб турибдики, бола ҳақида ғамхўрлик қилиш, унга таълим-тарбия бериш ота-она учун фақат ахлоқий қоида бўлиб қолмай, балки уларнинг конституциявий ҳуқуқ ва бурчлари ҳамдир. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида белгиланганидек фарзандлар ота-оналарнинг насл-насабидан ва

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: «Ўзбекистон» нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2010. — 64-модда.

² Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига шарҳ. Муаллифлар жамоаси. Масъул муҳаррир: А.А.Азизхўжаев. Т.: ТДЮИ нашриёти, 2008, — Б.250.

фуқаролик ҳолатидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар ҳамда оналик ва болалик давлат томонидан муҳофаза қилинади.

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш билан боғлиқ конституциявий нормаларни таҳлил қиладиган бўлсак, уларни халқимизнинг юксак ижтимоий-ахлоқий қадриятларини, бой миллий ахлоқий анъаналаримизни ўзида мужассамлаштирганлигини кўришимиз мумкин.

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш муносабатларининг бевосита ҳуқуқий асоси бўлиб «Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси» хизмат қилади. Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси жаҳон ҳам-жамиятида умумий эътироф этилган ҳуқуқий нормаларга тўла мос равишда тузилгани ҳолда, «оила — жамиятнинг таянч тузилмасидир» деган фикрга асосланган¹.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 79-моддасида ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш қандай асосларга кўра амалга оширилиши белгиланган, яъни ота-оналик мажбуриятларини бажаришдан бош тортса, шу жумладан алимент тўлашдан бўйин товласа; узрсиз сабабларга кўра ўз боласини туғруқхона ёки бошқа даволаш муассасасидан, тарбия, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш муассасаси ва шунга ўхшаш бошқа муассасалардан олишдан бош тортса; ота-оналик ҳуқуқини суистеъмол қилса, болаларга нисбатан шафқатсиз муомалада бўлса, жумладан жисмоний куч ишлатса ёки руҳий таъсир кўрсатса; муттасил ичкилик-бозлик ёки гиёвандликка мубтало бўлган бўлса; ўз болаларининг ҳаёти ёки соғлиғига ёхуд эри (хотини) нинг ҳаёти ёки соғлиғига қарши қасддан жиноят содир қилган бўлса, ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиниши мумкин.

¹ Ўзбекистон Республикасининг конституциявий ҳуқуқи: юридик олий уқув юртлари учун дарслик / У.Таджиханов, Х.Одилқориев, А.Саидов. Масъул муҳаррир акад. Ш. Ўразаев. — Т.: «Шарқ», 2001. — Б-419.

Мазкур бандларнинг амалда тўғри ва ўз вақтида қўлланилиши, ўз навбатида бошқа норматив ҳуқуқий ҳужжатларга мурожаат қилишни тақозо қилади. Жумладан, ота-она ёхуд улардан бирининг муттасил ичкиликбозлик ёки гиёҳвандликка мубтало бўлиши асоси бўйича ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш мазкур ҳуқуқий нормани «Сурункали алкоголизм, гиёҳвандлик ёки заҳарвандликка мубтало бўлган беморларни мажбурий даволаш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни билан узвий боғлайди. Ушбу қонун бу жараёнда ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилишни қўллашда билвосита ҳуқуқий асос сифатида хизмат қилади. Бу қонунда шахснинг қай ҳолатда ва тартибда муттасил ичкиликбозликка ёки гиёҳвандликка мубтало бўлган деб топилиши белгилаб қўйилган. Унга кўра шахсни сурункали алкоголизм, гиёҳвандлик ёки заҳарвандликка мубтало бўлган бемор деб топиш Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги белгилаган тартибда тегишли даволаш муассасалари томонидан амалга оширилади¹. Ушбу қонунга мувофиқ ички ишлар ва соғлиқни сақлаш идоралари ичкиликбозлик ёки гиёҳвандлик учун илгари маъмурий жазога тортилган ёки жамоат таъсири кўрсатиш чораси қўлланилган, алкогольни ёки гиёҳванд моддаларни мунтазам суиистеъмол қилиб, бир неча бор тиббий муассасаларга тушган шахсларни аниқлаб топиш ва ҳисобга олиш юзасидан олиб бориладиган ишларни назорат қилиб турадилар, бундай шахслар турмушда ва ишлаб чиқаришда ўзларини қандай тутаётганликлари устидан доимий жамоат назорати олиб борилишини уюштирадилар; сурункали алкоголизм ёки гиёҳвандликка мубтало бўлган беморларни тегишли

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Сурункали алкоголизм, гиёҳвандлик ёки заҳарвандликка мубтало булган беморларни мажбурий даволаш тўғрисида»ги қонуни / *Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномиси, 1993 йил № 1, 36-модда, 2-банд.*

медицина муассасаларига мажбурий юбориш юзасидан зарур чоралар кўрадилар, шунингдек ичкиликбозлик, алкоголизм ва гиёҳвандликка барҳам беришга қаратилган бошқа огоҳлантирувчи чораларни кўрадилар.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси ота-оналарни болаларининг ҳаёти ёки соғлиғига ёхуд эри хотинининг ҳаёти ёки соғлиғига қарши қасддан жиноят содир қилиши асосига кўра ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилишнинг бевосита ҳуқуқий асосларидан бири ҳисобланади. Чунки оила кодексининг тегишли нормасида айнан қандай жиноятларни содир этган ота-оналарга ёки улардан бирига ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш чорасини қўллашни белгиланмаган. Бунинг учун, шубҳасиз жиноят ҳуқуқи соҳасига мурожаат қилинади.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексига ҳаёти ёки соғлиқ учун хавfli бўлган жиноятлар ўлдириш ёки зўрлик ишлатиш билан кўрқитиш, қасддан баданга шикаст етказиш, қийнаш, жинойий равишда ҳомила тушириш (аборт), аёлни ўз ҳомиласини сунъий равишда туширишга мажбурлаш, хавф остида қолдириш каби жиноятлар қайд этилганки, мазкур жиноятлар қасддан содир этилганда жиноят субъекти бўлган ота-она ёки улардан бири ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилинади. Бундан ташқари жиноят қонуни ота-оналар учун жинойий жавобгарликнинг яна бир турини белгилаган, яъни моддий ёрдамга муҳтож бўлган вояга етмаган ёки меҳнатга лаёқатсиз шахсни моддий таъминлашдан бўйин товлаш, яъни уларни моддий жиҳатдан таъминлаш учун суднинг ҳал қилув қарорига биноан ундирилиши лозим бўлган маблағни жами бўлиб уч ойдан ортиқ муддат мобайнида тўламаган ота-оналар жинойий жавобгарликка тортиладилар¹.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси. Т.: «Адолат», 2012, 122-модда.

Ўзбекистон Республикасининг «Фуқаролар соғлиғини сақлаш тўғрисида»ги қонуни ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш билан боғлиқ муносабатларнинг муҳим ҳуқуқий асосларидан биридир. Унда ота-оналар ёки бошқа шахсларнинг ўз тарбиясидаги вояга етмаганларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини бузишлари, уларни тарбиялашдан бўйин товлашлари, вояга етмаганлар билан уларнинг соғлиғига зарар етказадиган даражада шафқатсиз муносабатда бўлишлари қонунда белгиланган тартибда жавобгарликка тортишга сабаб бўлиши қатъий белгилаб қўйилган¹.

Албатта, ота-оналарнинг болаларга нисбатан шафқатсиз муомалада бўлиши, жумладан жисмоний куч ишлатиши ёки руҳий таъсир кўрсатиши ота-оналик ҳуқуқларини суиистеъмол қилиш сифатида баҳоланади ва қонунда белгиланган тартибда жавобгарликка асос бўлади. Ўзбекистон Республикаси Олий Суди Пленуми қарорларида мазкур масалага алоҳида урғу берилган, яъни ота-оналик ҳуқуқини суиистеъмол қилиш деганда — бу ҳуқуқлардан болаларнинг манфаатларига зид равишда фойдаланиш, ўқишига, жамоат топшириқларини бажаришига тўсқинлик қилиш, тиланчиликка ундаш, уни спиртли ичимликлар ва наркотик моддалар истеъмол қилишга ўргатиш, жиноят қилишда, жиноий йўл билан даромад топиш учун вояга етмаганни жалб қилишни тушунмоқ керак. Бундан ташқари Пленум қарорларида болалар билан шафқатсиз муомалада бўлиш жисмоний ва руҳий қийнашда, тарбиялашнинг йўл қўйиб бўлмайдиган усулларини кўллашда, болаларининг

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Фуқаролар соғлиғини сақлаш тўғрисида»ги қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, № 9. 19-модда.

инсоний гурурларини камситишда ва ҳоказоларда ифодаланиши мумкинлиги белгилаб қўйилган¹.

Республикамизда оилани мустаҳкамлаш борасида кўплаб қонунлар қабул қилинганлиги маълум. Уларнинг ҳар бири юксак ижтимоий қадриятларимизни асраб-авайлашни, мустаҳкамлашни кўзда тутди. Шу жиҳатдан Ўзбекистон Республикасининг «Ҳомийлик тўғрисида»ги қонуни ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилишнинг билвосита ҳуқуқий асоси сифатида хизмат қилади. Ушбу қонуннинг мақсадлари ичида оиланинг жамиятдаги нуфузи ва ролини мустаҳкамлашга кўмаклашиш; оналик, болалик ва оталикни ҳимоя қилишга кўмаклашиш; таълим, фан, маданият, санъат, маърифат соҳасидаги фаолиятга, шунингдек шахснинг маънавий камол топишига; касалликлар профилактикаси ва фуқаролар соғлиғини сақлаш соҳасидаги фаолиятга, шунингдек соғлом турмуш тарзини тарғиб қилишга кўмаклашиш, фуқароларга маънавий-руҳий ёрдам кўрсатиш кабиларни алоҳида қайд этиб ўтиш мақсадга мувофиқ².

Ҳозирги даврда бола ҳуқуқларини ҳимоя қилиш нафақат бизнинг мамлакатимизда, балки бутун дунё ҳамжамиятида долзарб масалалардан бирига айланган. Юртимизда бу борада кўплаб ҳуқуқий ҳужжатларнинг қабул қилинаётганлиги алоҳида эътиборга молик. Улардан энг муҳими сифатида «Бола ҳуқуқлари кафолатлари» тўғрисидаги қонуннинг қабул қилинганлигини айтиб ўтишимиз лозим. Мазкур қонунда бола ҳуқуқларини

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг «Болалар тарбияси билан боғлиқ бўлган низоларни ҳал қилишда судлар томонидан қонунларни қўллаш амалиёти тўғрисида»ги 1998 йил 11 сентябрдаги 23-сонли қарори // Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорлари туплами. 1991-2006. биринчи жилд. Т.: 2006. — Б.199.

² Ўзбекистон Республикасининг «Ҳомийлик тўғрисида»ги қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2007 йил, №5, 218-модда. 4-модда.

ҳимоя қилиш бўйича давлатимиз сиёсатининг — асосий йўналишлари белгиланган бўлиб, улардан боланинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини таъминлаш; боланинг ҳаёти ва соғлиғини муҳофаза қилиш; боланинг камситилишига йўл қўймаслик; боланинг шаъни ва қадр-қимматини ҳимоя қилиш; болалар ҳуқуқлари ва имкониятларининг тенглигини — таъминлаш; бола ҳуқуқлари кафолатларининг ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш; бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя этилишини таъминлаш; бола ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасида фаолиятни амалга оширувчи халқаро ташкилотлар билан ҳамкорликни ривожлантириш каби устувор вазифаларни алоҳида таъкидлаб ўтишимиз керак. Ушбу қонунда боланинг ҳимояга бўлган ҳуқуқлари тўла кафолатланган. Жумладан, боланинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатлари бузилганда, шу жумладан ота-она ёхуд улардан бири ёки ота-онанинг ўрнини босувчи шахслар болага таъминот, тарбия ва таълим бериш бўйича мажбуриятларини бажармаган ёки лозим даражада бажармаганда ёхуд ота-оналик ҳуқуқларини суиистеъмол қилганда бола ўз ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари ҳимоя қилинишини сўраб васийлик ва ҳомийлик органига мустақил равишда мурожаат қилишга ҳақлилиги; боланинг ҳаёти ёки соғлиғига хавф туғилганидан, унинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатлари бузилганлигидан хабардор бўлган шахслар бу ҳақда бола ҳақиқатда турган жойдаги васийлик ва ҳомийлик органига маълум қилишлари шартлиги қатъий тарзда белгилаб қўйилган¹. Шундай маълумотлар олинган тақдирда, васийлик ва ҳомийлик органи боланинг ҳуқуқлари,

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида» қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси. 2008 йил, № 1. 11-модда.

эркинликлари ҳамда қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича зарур чоралар кўриши шарт.

Давлат қонунларни қабул қилиш функциясини бажаришда ҳар бир ижтимоий муносабатни ҳуқуқий тартибга солиш билан бирга мазкур ҳуқуқий норма ижросини таъминлаш, уни амалга ошириш субъектларини ҳам белгилайди. Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш билан боғлиқ муносабатларни тартибга солувчи нормалар ижросининг таъминланишида мамлакатимиздаги маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари муҳим ўрин тутадилар. Шу нуқтаи-назардан Ўзбекистон Республикасининг «Ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги қонуни ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш муносабатларининг билвосита ҳуқуқий асоси сифатида хизмат қилади. Мазкур қонунга кўра ўзини ўзи бошқариш органлари ҳамда уларнинг масъул ходимлари вояга етмаганларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича жамоатчилик ишларини ташкил этадилар, ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болалар ҳақидаги маълумотларни васийлик ва ҳомийлик органларига тақдим этади, шунингдек бундай болаларни тегишли давлат муассасаларига жойлаштиришга кўмаклашишга амалий ёрдам кўрсатадилар.

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш билан боғлиқ муносабатларнинг асослари, жумладан ота-оналик мажбуриятларини бажаришдан бош тортиш кўп ҳолатларда болаларнинг назоратсизлиги, қаровсизлигига сабаб бўлиб, уларда салбий хатти-ҳаракатларнинг шаклланиши, жумладан ҳуқуқбузарликка мойилликнинг келиб чиқишига олиб келган. Вояга етмаганлар ўртасидаги назоратсизлик, ҳуқуқбузарликларнинг сабаблари, илдизлари узоқ йиллар давомидаги таҳлиллар, ўрганишлардан сўнг, айнан мазкур муаммони тартибга солувчи махсус қонун қабул қилинишига олиб келди. «Вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликларнинг профилактикаси

туғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунининг қабул қилиниши ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш билан боғлиқ муносабатларнинг норматив-ҳуқуқий асосларини янада кучайтирди. Мазкур қонунда қайд этилган асосий тушунчалар орасида айнан «ижтимоий жиҳатдан хавфли аҳволда бўлган оила» ҳам берилган. Унга кўра ота-она ёки ота-она ўрнини босувчи шахслар вояга етмаганларни таъминлаш, тарбиялаш ва уларга таълим бериш бўйича ўз мажбуриятларини бажаришдан бўйин товлаётган ёки лозим даражада бажармаётган ёхуд уларнинг хулқ-атвориغا салбий таъсир кўрсатаётган ёки улар билан шафқатсиз муомалада бўлаётган оила ижтимоий хавфли оила ҳисобланади. Мазкур қонунда вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликларнинг профилактикасига доир фаолиятнинг асосий вазифалари қуйидагича белгиланган:

— вояга етмаганлар назоратсизлиги, қаровсизлиги, улар томонидан ҳуқуқбузарликлар ёки бошқа ғайриижтимоий хатти-ҳаракатлар содир этилишининг олдини олиш, уларга имкон берадиган сабаблар ва шарт-шароитларни аниқлаш ҳамда бартараф этиш;

— вояга етмаганларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатлари ҳимоя қилинишини таъминлаш;

— вояга етмаганларда қонунга итоаткорлик хулқ-атворини шакллантириш;

— ижтимоий жиҳатдан хавфли аҳволда бўлган вояга етмаганлар ва оилаларни ижтимоий-педагогик реабилитация қилиш;

— вояга етмаганларни ҳуқуқбузарликлар ёки бошқа ғайриижтимоий хатти-ҳаракатларни содир қилишга жалб этиш ҳолларини аниқлаш, уларга барҳам бериш¹.

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Вояга етмаганлар уртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликларнинг профилактикаси туғрисида»ги қонуни. 4-модда. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2010 й., 39-сон, 341-модда.

Мазкур қонун ўзининг мазмун-моҳияти, мақсадига қура ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш билан боғлиқ муносабатларга бевосита боғлиқдир. Ушбу қонунга мувофиқ ота-оналар мунтазам болаларни назоратсиз, қаровсиз қолдирсалар, ота-оналик мажбуриятларини бажармасалар ёхуд уларни бажаришдан бош тортсалар ижтимоий хавfli оила сифатида баҳоланади ҳамда маълум юридик жавобгарликни келтириб чиқаради.

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш билан боғлиқ муносабатларнинг айрим жабҳалари, хусусан турли сабабларга кўра, жумладан ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилишнинг суд томонидан қўлланилиши натижасида ижтимоий ҳимояга муҳтож бўлиб қолган вояга етмаганларга ижтимоий-ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш, вояга етмаганлар ишлари билан шуғулланиш каби масалалар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг махсус қарорлари ёрдамида ҳам тартибга солинган. Айни вақтда ушбу туркумга кирувчи қонун ости норматив ҳуқуқий ҳужжатлар ҳам маълум даражада ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш муаммоларини ҳал қилишга хизмат қилади.

II. Халқаро ҳуқуқий асослар. Жаҳон ҳамжамиятида болалар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича кўплаб ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинган. «Бола ҳуқуқлари тўғрисида»ги конвенция улар орасида муҳим аҳамиятга эга. Унда бола ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, уларни асраб-авайлаш борасида муҳим қоидалар ишлаб чиқилган ва бугунги кунда амалиётда қўлланилмоқда.

Мамлакатимизда мустақиллик шарофати билан инсон манфаатлари, оила, оналик ва болаликни ижтимоий муҳофаза қилиш халқаро ҳуқуқ нормаларига биноан амалга оширила бошланди. Давлатимиз раҳбарининг ташаббуслари билан республикамиз «Бола ҳуқуқлари тўғрисида»ги конвенцияни ратификация қилиб миллий қонунчилигимизга татбиқ этди. Мазкур халқаро ҳужжатда:

«иштирокчи давлатлар бола ўз ота-онасидан уларнинг хоҳишларига зид равишда айрилиб қолмаслигини таъминлашлари, ваколатли органлар суд қарорига биноан қўлланилган қонун ва тартиб-русумга мувофиқ тарзда бундай айрилиш боланинг энг яхши манфаатлари йўлида зарур деб топган ҳолатлар бундан мустаснодир», — деб белгилаб қўйилган¹. Бундай ажрим ота-она болага шафқатсизлик билан муносабатда бўлган ёки унга ғамхўрлик қилмай қўйган ёхуд ота-она алоҳида яшаётган ҳамда бола яшайдиган жойга нисбатан қарор қабул қилиш зарурати пайдо бўлган у ёки бу аниқ ҳолатда зарур бўлиши мумкин.

«Бола ҳуқуқлари тўғрисида»ги конвенцияда унга қўшилган давлатлар болани жисмоний ва руҳий зўравонликнинг, ҳақоратлаш ва суистеъмолликлар, ғамхўрлик кўрсатмаслик ёки бепарволик билан муомалада бўлиш, қўпол муомала қилиш ёки ота-она, қонуний васийлар ёки бола ҳақида ғамхўрлик қилувчи ҳар қандай бошқа шахс томонидан эксплуатация қилиш, жумладан, шахвоний суистеъмолликлар содир этишнинг ҳар қандай шаклларида ҳимоялаш мақсадида жамиики зарур қонуний, маъмурий, ижтимоий ва маърифий чора-тадбирларни кўришлари қайд этилган. Бундай ҳимоя чоралари, зарурат туғилган тақдирда, бола ва унга ғамхўрлик кўрсатаётган шахсларни лозим даражада қўллаб-қувватлаш мақсадидаги ижтимоий дастурлар ишлаб чиқиш учун самарали тартиб-русумларни, шунингдек бола билан юқорида кўрсатилган тарзда шафқатсизларча муомала қилиш ҳоллари билан огоҳлантириш, аниқлаш, хабар бериш, қараб чиқиш, тергов олиб бориш, даволаш ҳамда кейинги чораларни кўриш зарурати туғилган тақдирда, суд ишини кўзғатиш учун чора-тадбирларни ҳам ўз ичига

¹ Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция ва унинг Факультатив протоколлари. / Ўзбекча нашр учун масъул муҳаррир А.Х.Саидов. — Т.: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, 2009. — 9-модда.

олади. Бундан ташқари мазкур халқаро ҳужжатда иштирокчи давлатлар тегишли халқаро шартномаларда белгилаб қўйилганидек, боланинг гиёҳвандлик ва психотроп моддаларни ғайриқонуний равишда истеъмол қилишдан ҳимоя этиш мақсадида зарур барча чора-тадбирларни, жумладан қонуний, маъмурий ва ижтимоий, шунингдек таълим соҳасидаги чорларни ҳамда ана шундай моддаларни ишлаб чиқаришда ва уларни сотишда болалардан фойдаланишга йўл қўймаслик; бирорта ҳам бола қийноқларга ёки бошқа шафқатсизларча, ғайриинсоний ёхуд қадр-қимматни оёқ ости қиладиган муомала ёки жазога дучор этилмаслиги бўйича зарур чораларни кўришлари белгиланган.

Юқорида таъкидланган халқаро ҳужжатдан ташқари мамлакатимиз «Бошқа мамлакатларга болаларни ўғирлаб кетишнинг фуқаролик жиҳатлари тўғрисидаги Гаага конвенцияси» (1980 йил, 25 октябр), «Болаларнинг яшашини, ҳимояланишини ва ривожланишини таъминлаш тўғрисидаги умумжаҳон декларацияси», «Болалар меҳнатининг энг ёмон шакллариغا барҳам бериш» тўғрисидаги Халқаро Меҳнат Ташкилотининг 182-сонли конвенцияси каби халқаро ҳуқуқий ҳужжатларни ратификация қилиб миллий қонунчилигимизга татбиқ қилган.

Ушбу ўринда тўхталиб ўтмоқчимизки, меҳнат жараёнида вояга етмаганларнинг бевосита ва фаол иштирок этишларига нисбатан бир вақтнинг ўзида икки хил ёндашиш мумкин, биринчидан, меҳнатнинг кучли тарбиявий таъсирга эга эканлиги инобатга олинса; иккинчидан, меҳнат жараёнининг қамрови жиҳатидан кенглиги, уни ташкил қилишда шахснинг ёш, психологик ва физиологик хусусияти, меҳнат шароити, шунингдек шахснинг хавфсизлик қоидаларидан хабардор бўлиши, уларга қатъий амал қилиш кўникмаларига эга бўлиши муҳим ҳисобланади. Бизнинг мамлакатимизда болалар меҳнати ҳам қонуний ҳам амалий тартибга солиб

қўйилган бўлсада, мутахассисларнинг маълумотларига қараганда болаларни меҳнатга жалб қилишда уларнинг ёш, психологик ва физиологик хусусияти, меҳнат шароити, шунингдек шахснинг хавфсизлик қоидаларидан хабардор бўлиши, уларга қатъий амал қилиш кўникмалари ҳар доим ҳам инобатга олинмаслик ҳоллари кузатилмоқда¹.

Қайд этиб ўтилган халқаро ва миллий ҳуқуқий ҳужжатлар, бугунги кунда республикада болалар ҳуқуқларини таъминлаш, оилани мустаҳкамлаш, ушбу мақсадда зарур бўладиган барча чораларни амалга ошириш учун шарт ва шароитлар яратиш каби истиқболли вазифаларни самарали бажарилишида қўлланилмоқда. Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганларидек: «Бизнинг тараққиёт стратегиямиз соғлом авлод тарбиясига таянади ва уни ривожлантиришга қаратилган»². Бу пурмаъно сўзларда мустақиллик йилларида миллат генофондини соғломлаштириш, она ва бола ижтимоий муҳофазасини таъминлаш йўлида бажарилаётган кенг кўламли ишларнинг асл моҳияти ифодалаб берилган. Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, республикада оила, оила аъзоларининг ҳуқуқ ва қонуний манфаатлари, болалар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва таъминлаш борасида кенг кўламли ҳуқуқий асослар яратилган. Мазкур ҳуқуқий нормаларни ҳаётга тўлиқ татбиқ қилиш, уларнинг тегишли субъектлар томонидан тўқис амалга оширилишига эришиш, ўз навбатида уларни лозим даражада такомиллаштириб бориш асосий вазифамиз бўлмоғи лозим.

¹ Норбоева Т. Вояга етмаганлар меҳнатини ижтимоий ҳимоялаш шартлари // «Болаларни ижтимоий ҳимоялаш тизимидаги ислоҳотлар» халқаро форумининг материаллари. Тошкент. 2006. Б-246.

² Қаранг: Фарзанд — азиз, она — муътабар. — Т.: «Ўзбекистон», 2001. — Б-19.

ОТА-ОНАЛИК ҲУҚУҚИДАН МАҲРУМ ҚИЛИШ ВА УНИ ҚАЙТА ТИКЛАШ ТАРТИБИ

Оила қонунчилигида ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш асослари билан бирга қонун чиқарувчи томонидан унинг тартиби ҳам белгилаб қўйилган. Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилишнинг суд органлари томонидан қўлланилишини кенг кўламли ҳуқуқий жараён сифатида баҳолашимиз мумкин. Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилишнинг қўлланилиши унга сабаб бўлган ариза тушган вақтдан то ота-оналар ёхуд улардан бири ўз ота-оналик ҳуқуқларидан маҳрум қилиниши ҳақида суднинг ҳал қилув қарори чиққунига қадар бўлган қонуний ҳатти-ҳаракатлар мажмуидан иборат. Бунда ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш орқали болаларни асраб-авайлаш, умуминсоний қадриятларни ҳурмат қилиш, оналикни муҳофаза қилиш ва болаларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги халқаро ҳуқуқ қоидаларига содиқ бўлиш, маънавий меросни сақлаш ва ривожлантириш, болаларни юксак ватанпарварлик, софлик ва ҳалоллик руҳида тарбиялаш, уларни ижтимоий фойдали меҳнатга тайёрлаш каби мақсадлар кўзда тутилади.

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлган низоларнинг судлар томонидан тўғри ҳал этилиши болалар ҳуқуқларининг муҳофазасини таъминлаш билан бирга, ота-оналарнинг болаларни тарбиялашдаги масъулиятларини ҳамда жавобгарликларини оширади, ота-оналарнинг болалар манфаатларига зид бўлган ҳатти-ҳаракатларига барҳам беради.

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш тартибини шартли равишда икки босқичга бўлиб ўрганиш мақсадга

мувофиқ, яъни: ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилишга сабаб бўлган асосларни тегишли субъектлар томонидан расмийлаштириш босқичи; материалларни судда кўриб чиқиш ва ҳал қилиш босқичи. Қайд этилган ҳар икки босқич бир қатор вазифаларни амалга оширишни тақозо қилади. Қуйида уларнинг ҳар бирига батафсилроқ тўхталиб ўтамиз.

I. Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилишга сабаб бўлган асосларни тегишли субъектлар томонидан аниқлаш ва расмийлаштириш босқичи.

Оила кодексининг 80-моддасига мувофиқ ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш тўғрисидаги ишлар ота ёки онани ёхуд уларнинг ўрнини босувчи шахсларнинг, прокурорнинг, шунингдек вояга етмаган болаларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мажбурияти юклатилган орган ёки муассасаларнинг (васийлик ва ҳомийлик органи, вояга етмаганлар ишлари билан шуғулланувчи комиссиялар, етим болалар ва ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болалар муассасалари ҳамда бошқа муассасаларнинг) даъвосига биноан кўрилиши белгиланган. Мазкур ҳуқуқий нормада суд органларига ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилишни қўллаш бўйича даъво билан мурожаат қилувчи субъектлар берилган. Уларни қуйидаги тартибда тизимлаштириш мумкин:

1. Ота ёки она ёхуд уларнинг ўрнини босувчи шахслар;
2. Прокурор;
3. Вояга етмаган болаларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мажбурияти юклатилган орган ёки муассасалар:
 - васийлик ва ҳомийлик идоралари;
 - вояга етмаганлар ишлари билан шуғулланувчи комиссиялар;
 - етим болалар ва ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болалар муассасалари.

Бундан ташқари Оила кодексининг 67-моддасига мувофиқ боланинг ҳаёти ёки соғлиғига хавф туғилганлигидан, унинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатлари бузилганлигидан хабардор бўлган шахслар бу ҳақда бола айна пайтда яшаб турган жойдаги васийлик ва ҳомийлик органига маълум қилиши шартлиги белгилаб қўйилган. Мазкур қоидага кўра оилада болаларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатлари бузилиши ҳолатлари юзасидан фақатгина қонунда белгиланган субъектлар эмас, балки ҳар қандай шахс, айна вақтда бола яшаб турган жойдаги қўни-қўшнилар, маҳалла фаоллари ва бошқалар ҳам тегишли муассасаларга мурожаат қилишлари мумкин. Фуқароларнинг мазкур ҳолатдаги хатти-ҳаракатлари «Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисидаги қонун» билан тартибга солинган, яъни ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилишга олиб келувчи юқоридаги сабаблардан хабар топган шахс ариза, таклиф ва шикоятни шахсан беришга, шунингдек бу борадаги ваколатни ўз вакилига беришга ёки мурожаатини алоқа воситалари орқали юборишга ҳақли. Вояга етмаганлар ҳамда муомалага лаёқатсиз шахслар манфаатларини кўзлаб ариза, таклиф ва шикоят уларнинг вакиллари томонидан қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда берилиши мумкин¹. Фуқароларни ҳамда уларнинг оила аъзоларини ўз ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини рўёбга чиқариш ёки ҳимоя қилиш мақсадида давлат органларига мурожаат этганликлари учун таъқиб қилиш ман этилади.

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилишнинг биринчи босқичи мазкур субъектлар томонидан даъво учун асос бўлган маълумотнинг олинishi билан бошланади. Аввало, бундай даъво учун асос бўлувчи фактлар хусусида тўхта-

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида»ги қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2003 йил. 15-модда.

либ ўтайлик. Оила кодексига биноан ота-оналарнинг болаларига нисбатан қўйидаги муносабатлари ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш учун асос сифатида хизмат қилади:

— ота-онанинг ота-оналик мажбуриятларини бажаришдан бош тортиши, яъни болага таълим-тарбия бермаслиги, боланинг ота-она томонидан ўз ҳолига ташлаб қўйилиши, боланинг ҳимояга бўлган ҳуқуқларининг таъминланмаслиги;

— бола учун белгиланган алиментнинг тўланмаслиги, ота-она ёхуд улардан бирининг алимент тўлашдан бўйин товлаши;

— ота-онанинг узрсиз сабабларга кўра ўз боласини туғруқхона ёки бошқа даволаш муассасасидан, тарбия, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш муассасаси ва шунга ўхшаш бошқа муассасалардан олишдан бош тортиши;

— ота-оналарнинг ота-оналик ҳуқуқларини суиистеъмол қилиши, болаларга нисбатан шафқатсиз муомалада бўлиши, жумладан жисмоний куч ишлатиши, боланинг қаттиқ калтакланиши, доимий ҳақорат қилиниши, камситилиши ёки руҳий таъсир кўрсатилиши;

— ота-онанинг ёхуд улардан бирининг муттасил ичкиликбозлик ёки гиёвандликка мубтало бўлиши ва шу сабабли боланинг ҳаётини хавф остида қолдириши;

— ўз болаларининг ҳаёти ёки соғлиғига ёхуд эри хотинининг ҳаёти ёки соғлиғига қарши қасддан жиноят содир қилиши.

Таъкидланган биринчи босқичда ваколатли субъектлар мазкур асосларнинг қайси бири бўйича даъво кўзғатаётган бўлсалар, унга оид барча далилларни ҳужжатлаштиришлари ва асослантиришлари лозим бўлади. Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилишнинг ҳар бир асоси у бўйича даъво тақдим қилаётган субъектдан кенг қамровли далилларни тўплаш ва ҳужжатлаштиришни талаб қилади.

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш узрсиз сабабларга кўра боласини туғруқхонадан ва бошқа болаларни даволаш профилакторияси ва ўқув-тарбия муассасаларидан олишдан бош тортганлик ҳолати бўйича амалга оширилаётган бўлса, ота-онанинг ёхуд улардан бирининг болани олишдан бош тортаётганлиги туғруқхона ва болаларни даволаш профилакторияси ва ўқув-тарбия муассасаси комиссиялари томонидан тегишли тартибда расмийлаштирилган бўлиши лозим. Мазкур ҳолатда бола ҳуқуқлари бузилаётганлиги бўйича суд ёки васийлик ҳамда ҳомийлик органларига даъво тақдим қилаётган муассаса ота-онанинг болани узрсиз сабабларга кўра олишдан бош тортаётганлиги ҳақидаги далолатномани ариза билан бирга тақдим қилиши керак. Узрсиз сабабларга кўра ўз боласини туғруқхонадан ёки бошқа даволаш, тарбия, аҳолини ҳимоялаш муассасаларидан олишдан бўйин товлаганлик деганда қайд этилган ташкилотларнинг таклифидан кейин ҳам боласини олиб кетмаслик тушунилади ва бу тегишли комиссия томонидан расмийлаштирилади. Бу ўринда болани олишдан бўйин товлаш - ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилишга асос бўладиган бошқа ҳолатлар ичида ота-онанинг хулқ атворини кўрсатувчи асосий жиҳатлардан бири саналади. Болани олишдан бўйин товлаш оғзаки ҳамда ёзма шаклда бўлиши мумкин, лекин барча ҳолларда бу тилхат орқали расмийлаштирилади. Болани юқоридаги муассасалардан олишдан бўйин товлаш сабабларини қасддан (болани вояга етмаган ота-она томонидан туғилганлиги, никоҳсиз ёки ногиронлиги) ҳамда эҳтиётсизликдан ота-онанинг (ногиронлиги, узоқ муддатли хасталиги, гиёҳвандлик, алкогольли касалликлар, уй-жойнинг йўқлиги, ҳеч қаерда ишламаслиги ва ҳ.) деб туркумлаш зарур бўлади¹.

¹ Қаранг: *Эсанова З.* Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш суд амалиёти ва таҳлил. Ҳуқуқ ва бурч. ижтимоий-ҳуқуқий журнал. №2 (38) 2009. — Б. 45-47.

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш ота-онанинг ёхуд улардан бирининг сурункали ичкиликбозликка ёки гиёҳвандлик касалига учраганлигига кўра амалга ошириладиган бўлса, мазкур ҳолат тегишли тиббиёт хулосаси билан тасдиқланган бўлиши керак. Бундай асос билан ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш жавобгарни муомалага лаёқати чекланган деб танилганлигидан қатъи назар амалга оширилиши мумкин.

Ота-оналик ҳуқуқини суиистеъмом қилиш ота-оналик ҳуқуқларидан болаларнинг манфаатларига зид равишда фойдаланиш, масалан, ўқишига, жамоат топшириқларини бажаришига тўсқинлик қилиш, тиланчиликка ундаш, уни спиртли ичимликлар ва наркотик моддалар истеъмом қилишга ўргатиш, жиноят қилишда, жиноий йўл билан даромад топишда вояга етмаганни жалб қилиш кабиларда намоён бўлади. Болалар билан шафқатсиз муомалада бўлиш эса жисмоний ва руҳий қийнашда, тарбиялашнинг йўл қўйиб бўлмайдиган усулларини кўллашда, болаларининг инсоний ғурурларини камситишда ва ҳоказоларда ифодаланиши мумкин. Ота-онанинг ўз мажбуриятларини бажаришдан бўйин товлаганликлари эса уларни болаларининг маънавий тарбияси, жисмоний ривожланиши, таълими, ижтимоий фойдали меҳнатга тайёргарлиги тўғрисида ғамхўрлик қилмаганлигида намоён бўлади¹.

Демак, юқоридаги асослардан келиб чиқиб уларнинг қайси бири ота-оналар томонидан содир этилишидан қатъи назар мазкур ҳолатлар тўғрисида хабар топган шахс ёки ваколатли субъектлар судга мурожаат қилишлари шарт.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг «Болалар тарбияси билан боғлиқ бўлган низоларни ҳал қилишда судлар томонидан қонунларни қўллаш амалиёти тўғрисида»ги 1998 йил 11 сентябрдаги 23-сонли қарори // Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорлари тўплами. 1991–2006. биринчи жилд. — Т.: 2006. — Б. 198.

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилишни қайд этилган асосларга кўра юридик жавобгарликнинг ўзига хос мураккаб шаклларида бири сифатида баҳолашимиз лозим. Бунда ҳуқуқбузарликка йўл қўяётган ота-оналарнинг жавобгарликка сабаб бўлаётган хатти-ҳаракатлари юридик жиҳатдан тўла асослантирилиши керак.

II. Материалларни судда кўриб чиқиш ва ҳал қилиш босқичи.

Суд органлари ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш бўйича тўпланган материаллардан келиб чиқиб мазкур жазо чораси юзасидан ҳал қилув қарорини қабул қилишида қонунда белгиланган субъектлар қатнашишлари керак. Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш тўғрисидаги ишлар прокурор ҳамда васийлик ва ҳомийлик органи иштирокида кўриб чиқилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг «Болалар тарбияси билан боғлиқ бўлган низоларни ҳал қилишда судлар томонидан қонунларни қўллаш амалиёти тўғрисида»ги Қарорида ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш охириги чора эканлигига судларнинг эътибори жалб этилиши муҳим масала сифатида қайд этиб ўтилган. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, суд органларига ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш ишларини кўриб чиқиш ва ҳал қилиш масаласида кенг ваколатлар берилган. Алоҳида ҳолларда ота ёки онанинг айбли хулқ-атвори тасдиқланган тақдирда ҳам суд унинг хулқ-атвори хусусиятларини, шахсини ва бошқа муайян ҳолатларни эътиборга олиб, ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш тўғрисидаги даъвони рад этишга ва васийлик ва ҳомийлик органларига унинг ота-оналик мажбуриятларини бажаришини назорат қилишни юклаб, жавобгарни болалар тарбиясига нисбатан ўзининг муносабатларини ўзгартириши зарурлиги тўғрисида огоҳлантиришга ҳақли. Суд ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш тўғрисидаги даъвони

рад этиб, кўрсатиб ўтилган ҳолатлар мавжуд бўлганида, боланинг манфаатлари тақозо қилса, ота-онадан боласини олиш ва уни васийлик ва ҳомийлик органлари қарамоғига топшириш тўғрисидаги масалани ҳал қилишга ҳақли.

Суднинг ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш тўғрисидаги ҳал қилув қароридан болани тарбиялаш учун кимга: бошқа-бошқа турадиган отаси ёки онасига, васийлик ва ҳомийлик органига ёки у қонунда белгиланган тартибда тайинланган бўлса, васийга (ҳомийга) берилаётганлиги кўрсатилган бўлиши лозим. Болани бошқа турадиган отаси ёки онасига бериш мумкин бўлмаганида ёки отаси ва онасининг ҳар иккаласи ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилинган ҳолларда (агарда васий ҳали тайинланмаган бўлса) бола васийлик ва ҳомийлик органининг қарамоғига топширилиши керак.

Болани қариндошлари ва бошқа шахсларнинг тарбиясига беришга, агар улар унинг васийлари ёки ҳомийлари қилиб тайинланган бўлсалар йўл қўйилади.

Болани васийлик ва ҳомийлик органларининг қарамоғига топшира туриб, судлар болани жойлаштиришнинг муайян тартибини белгилашга ҳақли эмаслар, чунки бу масала фақат кўрсатилган органларнинг ваколатларига тааллуқлидир.

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш тўғрисидаги ҳал қилув қарорининг нусхаси суд томонидан васийлик ва ҳомийлик органига ва боланинг туғилганлиги қайд этилган фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш органига юборилиши лозим. Суд ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш тўғрисидаги ишларни кўриб чиқишда боланинг таъминоти учун ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилинган ота-онадан (уларнинг биридан) алимент ундириш масаласини ҳал қилади.

Ота ёки онадан бири ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилинганда ва болалар улардан иккинчисининг, васий-

нинг ёки ҳомийнинг тарбиясига берилганда, алиментлар шу шахсларнинг фойдасига ундирилади. Бола ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш тўғрисидаги масала ҳал этилгунга қадар болалар муассасасига жойлаштирилган бўлса, алимент шу муассасасанинг фойдасига ундирилиши керак. Болалар васийлик ва ҳомийлик органларининг қарамоғига топширилаётганларида алимент болалар топшириладиган шахсларнинг ёки болалар муассасаларининг фойдасига ундирилади.

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилинган шахсларга болалари учун тайинланган пенсия, пул ёрдами ва бошқа тўловларни, шунингдек унинг фойдасига ундирилган алиментларни тўлаш тўхтатилади. Шу сабабли судлар томонидан ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш ишларни кўрилишида мазкур масалаларни аниқланиши лозим ва ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш тўғрисидаги ҳал қилув қарори қонуний кучга кирганидан сўнг унинг нухасини кўрсатилган тўловларни амалга оширадиган тегишли органларга ёки тўловлар тўғрисида ҳал қилув қарори чиқарган жойдаги судга, бу тўловларни болалар муассасасига ёки бола тарбиясига берилган шахсга ўтказиш ҳақидаги масалани муҳокама қилиш учун юбориш керак.

Агар суд ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш ҳақидаги ишларни кўришда ота-она (улардан бири)нинг ҳаракатида жиноят аломатлари мавжудлигини аниқласа, бу ҳақда прокурорга хабар бериши шарт.

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш иши ота ёки онанинг сурункали алкоголизм ёхуд гиёҳвандликка мубтало бўлганлиги билан кўриб чиқиладиган бўлса қайд этилган тоифадаги шахсларни мажбурий даволашга жўнатиш тўғрисидаги масала суд томонидан очиқ суд мажлисида, тиббий хулосаси мавжуд бўлган ҳолда ҳамда ички ишлар идоралари ўз ташаббусига кўра ёки бемор

оила аъзоларининг ёхуд қариндошларининг, меҳнат жамоаларининг, соғлиқни сақлаш муассасаларининг, шунингдек ичкиликбозликка ва гиёҳвандликка қарши кураш бўйича туман, шаҳар, шаҳардаги туман комиссияларининг аризасига асосан тайёрланадиган ва жўнатиладиган материаллар асосида ҳал этилади¹.

Юқоридаги маълумотлардан кўриниб турибдики, ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш билан боғлиқ ишларнинг ҳал қилинишида суд органлари асосий субъект сифатида кенг ваколатларга эга.

Судлар болалар тарбияси билан боғлиқ бўлган масалаларни тартибга солувчи қонунлар бузилишини олдини олиш учун фаол иш олиб боришлари лозим. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорларида судларга ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш тўғрисидаги ишларни, зарур ҳолларда, жамоат ташкилотлари ва меҳнат жамоалари вакилларининг иштирокида, сайёр суд мажлисларида кўриш тавсия этилган².

Судлар ишларни кўришда болалар қаровсизлиги, болаларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш учун васийлик ва ҳомийлик органлари томонидан ўз вақтида чора кўрилмаганлиги, вояга етмаганларнинг ишлари билан шуғулланувчи комиссия ва инспекцияларнинг, болалар муассасаларининг ва бошқа муассасаларнинг ишларида муҳим камчиликлар борлиги ҳолатларини аниқласалар,

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Сурункали алкоголизм, гиёҳвандлик ёки заҳарвандликка мубтало бўлган беморларни мажбурий даволаш тўғрисида»ги қонуни / *Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1993 йил № 1, 36-модда, 2-банд*

² Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг «Болалар тарбияси билан боғлиқ бўлган низоларни ҳал қилишда судлар томонидан қонунларни қўллаш амалиёти тўғрисида»ги 1998 йил 11 сентябрдаги 23-сонли қарори // *Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорлари тўплами. 1991-2006. биринчи жилд. — Т.: 2006. — Б. 206*

хусусий ажримлар чиқариб, уларнинг бажарилиши устидан назорат ўрнатган ҳолда тегишли ташкилотларга юборишлари шарт.

Суд томонидан ишларни кўришда ўсмирларнинг қонунни бузгани аниқланса, бу ҳақда вояга етмаганларнинг ишлари билан шуғулланувчи комиссияга ёки тегишли органларга зарур бўлган тарбиявий ва огоҳлантириш чораларини кўриш учун маълум қилиш лозим.

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилинган ота-оналарга ахлоқий-ҳуқуқий таъсир кўрсатиш орқали уларнинг ота-оналик ҳуқуқларини тиклаш масаласига ҳам эътиборни кучайтириш керак. Ота-онанинг фарзанд ҳаётидаги беқийёс ўрни ва аҳамияти инobatга олиниб оила қонунчилигида ота-она (улардан бири) ўз хулқ-атворини, турмуш тарзини ва (ёки) бола тарбиясига бўлган муносабатини ўзгартирган ҳолларда ота-оналик ҳуқуқи тикланиши мумкинлиги белгилаб қўйилган. Ота-оналик ҳуқуқини тиклаш ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилинган ота-онанинг (улардан бирининг) даъвосига биноан суд тартибида амалга оширилади. Ота-оналик ҳуқуқини тиклаш тўғрисидаги ишлар васийлик ва ҳомийлик органининг, шунингдек прокурорнинг иштирокида кўриб чиқилади. Ота-онанинг (улардан бирининг) ота-оналик ҳуқуқини тиклаш тўғрисидаги даъвоси билан бирга болани ота-онага (улардан бирига) қайтариш тўғрисидаги талаби ҳам кўриб чиқилиши мумкин. Агар ота-оналик ҳуқуқининг тикланиши бола манфаатларига зид бўлса, суд боланинг фикрини ҳисобга олган ҳолда ота-онанинг (улардан бирининг) ота-оналик ҳуқуқини тиклаш тўғрисидаги даъвосини қаноатлантиришни рад қилишга ҳақлидир. Оила қонунчилигига мувофиқ ўн ёшга тўлган болага нисбатан ота-оналик ҳуқуқининг тикланишига фақат унинг розилиги билан йўл қўйилади. Бола фарзандликка олинган ҳолларда эса фарзандликка олиш

бекор қилинмаган бўлса, ота-оналик ҳуқуқини тиклашга йўл қўйилмайди.

Юқорида қайд этиб ўтилган маълумотлардан келиб чиқиб хулоса ўрнида ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш билан боғлиқ ишларнинг суд томонидан кўриб чиқилиши ва ҳал қилинишига доир айрим жиҳатларга эътибор қаратамиз. *Биринчидан*, ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилишнинг тартиби қонун чиқарувчи томонидан аниқ белгилаб қўйилган, шу билан бирга унинг ижросини амалга оширишда суд органларига қўшимча ваколатлар берилган. *Иккинчидан*, Судлар ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш жазосини қўллашда тўпланган материаллар, уларнинг қай даражада ижтимоий хавфли-лигидан келиб чиқиб мазкур жазо чорасини қўллагандан ишни ижобий ҳал қилишлари мумкин. Демак, ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш билан боғлиқ ишларда унга сабаб бўлаётган асоснинг қай даражада ижтимоий хавфли-лигининг ҳал қилувчи аҳамият эга эканлигидан келиб чиқиш ҳамда ҳал қилув қарорини қабул қилишда унга асосланиш лозим.

ОТА-ОНАЛИК ҲУҚУҚИДАН МАҲРУМ ҚИЛИШНИНГ СУБЪЕКТЛАРИ

Жамиятдаги барча ижтимоий ва ҳуқуқий муносабатларни уларни юзага келтираётган субъектларнинг хатти-ҳаракатлари натижаси сифатида баҳолашимиз мумкин. Ижтимоий муносабатларнинг ишлаб чиқарувчилари ҳам, ижрочилари ҳам шахслар, органлар яъни унга алоқадор субъектлар ҳисобланади. Субъект сўзи латинча «subjectum» сўзидан олинган бўлиб фаол иш-ҳаракат қилувчи, билувчи, онг ва иродага эга бўлган индивид ёки ижтимоий гуруҳга нисбатан қўлланилади¹.

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилишнинг субъектлари тўғрисида фикр юритганда ушбу ҳуқуқий муносабатда иштирок этадиган, маълум ваколатларга эга бўлган барча шахслар, давлат органлари ҳамда тегишли идоралар тушунилмоғи лозим. Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш субъектларини турлича гуруҳларга ажратиб ўрганиш мумкин. Уларнинг бир қисми ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилишга олиб келувчи асослар тўғрисида хабардор бўлган фуқаролар, идоралар бўлиб тегишли ариза ёки шикоят тарзида суд органларига мурожаат қилувчи субъектлар бўлсалар, яна бир гуруҳини мазкур ҳуқуқий чора қўлланилишидан кейин юзага келадиган вазифаларнинг бажарувчи субъектлари сифатида талқин қилишимиз мумкин. Умумий тартибда мазкур ҳуқуқий муносабатнинг субъектларини бевосита ҳамда билвосита субъектлар доирасига ажратишиб ўрганиш мақсадга мувофиқ.

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2007. — Т-3. — Б.575.

Васийлар ва ҳомийлар. Васийлик ва ҳомийлик ота-онасининг қарамоғидан маҳрум бўлган болаларга таъминот бериш, уларни тарбиялаш ва уларга таълим бериш, шунингдек бундай болаларнинг шахсий ҳамда мулкӣ ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш учун белгиланади. Васийлик ва ҳомийлик - ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларни уларга таъминот, тарбия ҳамда таълим бериш, шунингдек уларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида жойлаштиришнинг ҳуқуқӣ шакли ҳисобланади. Васийлик ва ҳомийлик туман ёки шаҳар ҳокимининг қарори билан васий ёки ҳомий тайинланишга муҳтож бўлган шахс яшаётган жойда, агар шахснинг муайян яшаш жойи бўлмаса, васий ёки ҳомий яшаётган жойда белгиланади.

Васийлик ва ҳомийлик вазифаларини амалга ошириш ўн саккиз ёшга тўлмаган шахсларга нисбатан - халқ таълими бўлимларига, суд томонидан муомалага лаёқатсиз ёки муомала лаёқати чекланган деб топилган шахсларга нисбатан - соғлиқни сақлаш бўлимларига, соғлиғининг ёмонлиги сабабли ҳомий тайинланишига муҳтож муомалага лаёқатли шахсларга нисбатан - ижтимоий таъминот бўлимлари зиммасига юклатилади.

Васийлик ўн тўрт ёшга тўлмаган болаларга ва суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган шахсларга нисбатан белгиланади. Ҳомийлик ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаганларга, шунингдек суд томонидан муомала лаёқати чекланган деб топилган шахсларга нисбатан белгиланади.

Соғлиғининг ёмонлиги сабабли мустақил равишда ўз ҳуқуқларини амалга ошира олмайдиган ва мажбуриятларини бажара олмайдиган вояга етган муомалага лаёқатли шахсларга нисбатан ҳомийлик шу шахсларнинг илтимосига биноан белгиланиши мумкин.

Васийлар ўз қарамоғидаги шахсларнинг қонуний вакиллари ҳисобланадилар ва улар номидан ҳамда уларнинг манфаатларини кўзлаб барча зарур битимларни тузадилар. Ҳомийлар ўз қарамоғидаги шахсларга улар ўз ҳуқуқларини амалга оширишида ва мажбуриятларини бажаришида кўмаклашадилар, шунингдек уларнинг ҳуқуқлари учинчи шахслар томонидан суиистеъмол этилишидан ҳимоя қиладилар.

Васий ва ҳомийлар учун қуйидаги вазифалар шарт қилиб қўйилган:

— турар жойи ўзгарганлиги ҳақида васийлик ва ҳомийлик органини хабардор қилиши;

— васийлиги ва ҳомийлигидаги болаларни тарбиялаши, уларнинг таъминоти, саломатлиги, жисмоний, руҳий, маънавий ва ахлоқий камолоти ҳақида ғамхўрлик қилиши ҳамда уларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиши ҳамда ўз қарамоғидаги вояга етмаган шахслар билан бирга яшаши шарт.

Ўн олти ёшга тўлган ҳомийликдаги боланинг ўз ҳомийсидан алоҳида яшашига, башарти бу унинг тарбиясига ҳамда ҳуқуқ ва манфаатларининг ҳимоя қилинишига салбий таъсир қилмаса, васийлик ва ҳомийлик органининг розилиги билан йўл қўйилади.

Васий ва ҳомий қонунга биноан васийлиги ва ҳомийлигидаги боланинг фикри, шунингдек васийлик ва ҳомийлик органининг тавсияларини ҳисобга олган ҳолда болани тарбиялаш усулларини мустақил равишда белгилашга; болани қонуний асослар бўлмасдан туриб, ўз қарамоғида сақлаб турган ҳар қандай шахслардан, шу жумладан боланинг яқин қариндошларидан суд тартибида қайтариб беришни талаб қилишга ҳақлидирлар.

Васий ва ҳомий боланинг ўз ота-онаси ва бошқа яқин қариндошлари билан кўришиб туришига тўсқинлик

қилишга ҳақли эмас, бундай кўришиш бола манфаатларига зид ҳоллар бундан мустаснодир¹.

Юқорида қайд этиб ўтилган масалалардан ташқари ҳомийликнинг мақсадларига оиланинг жамиятдаги нуфузи ва ролини мустаҳкамлашга кўмаклашиш; оналик, болалик ва оталикни ҳимоя қилишга кўмаклашиш; таълим, фан, маданият, санъат, маърифат соҳасидаги фаолиятга, шунингдек шахснинг маънавий камол топишига кўмаклашиш; касалликлар профилактикаси ва фуқаролар соғлиғини сақлаш соҳасидаги фаолиятга, шунингдек соғлом турмуш тарзини тарғиб қилишга кўмаклашиш, фуқароларга маънавий-руҳий ёрдам кўрсатиш кабилар ҳам кирази².

Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 80-моддасига мувофиқ ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш тўғрисидаги ишлар васийлик ва ҳомийлик органи иштирокида кўриб чиқилади.

Қайд этиб ўтилган маълумотлар асосида қисқача хулоса тарзида таъкидлаш жоизки васийлар ва ҳомийлар ва бунга масъул органлар ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш чорасини қўлланишида энг фаол субъектлар ҳисобланади. Улар айни вақтда мазкур ҳуқуқий чора қўлланилишидан аввалги ҳамда кейинги жараёнларнинг ҳам фаол иштирокчилари ва ташаббускорлари ҳисобланадилар.

Прокурорлар. Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш тўғрисидаги ишлар кўрилишининг бевосита иштирокчилари ва асосий субъектларидан бири прокурорлар

¹ Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси. —Т.: «Адолат», 2008. — 181-модда.

² Ўзбекистон Республикасининг «Ҳомийлик тўғрисида»ги қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2007 йил, №5, 218-модда. 4-модда.

ҳисобланади. Улар суд жараёнида қатнашадилар, материаллар билан танишадилар. Суднинг ахборотига биноан прокурорлар ота-онанинг хатти-ҳаракатларида жиноят аломатлари борлигини аниқласалар тегишли чоралар кўрадилар. Қонунда назарда тутилган ҳолларда, тергов ҳаракатлари олиб борилишига санкция беради, қамоққа олиш тарзидаги эҳтиёт чорасини қўллаш тўғрисида судга илтимоснома киритади ёки илтимосномага розилик беради¹.

Прокурорлар қонун билан белгиланган ваколатлар доирасида вояга етмаганларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ҳамда қонуний манфаатларини ҳимоя қиладилар. Уларнинг ҳимояси қонунлар ижроси устидан назорат, фуқаровий-ҳуқуқий ва жиноий-ҳуқуқий воситалар орқали қонун бузилишларини аниқлаш ва бартараф этишдан иборат.

Прокуратура органлари томонидан биргина 2005 йилда болаларнинг ижтимоий ҳимояси ва бандлигини таъминлаш, таълим-тарбия бериш, соғлиғини муҳофаза қилишга оид қонунларнинг бажарилиши юзасидан ўтказилган текширишлар бўйича 2735 та тақдимнома киритилган 4891 та мансабдор шахсларга нисбатан интизомий, 3598 нафарига маъмурий ҳуқуқбузарликка оид ишлар қўзғатилган, 2546 нафар мансабдор шахс қонун бузилишига йўл қўймаслик хусусида огоҳлантирилган, 770 та ноқонуний қарорларга протест келтирилган, жиддий қонун бузилиши ҳолатлари бўйича 300 дан зиёд жиноят ишлари қўзғатилган².

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Прокуратура тўғрисида»ги қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001 йил, № 9-10. 28-модда.

² Қаранг: *Умаров Т.А.* Ногиронлар ижтимоий интеграциясининг ҳуқуқий муаммолари / Ижтимоий ва ҳуқуқий ҳимояга муҳтож болаларнинг ҳуқуқий ҳолати / илмий амалий конференция материаллари Т.:2006. — Б.22.

Прокурор фуқароларнинг қонун билан қўриқланадиган манфаатларига, ҳуқуқ ва эркинликларига, жамият ҳамда давлат манфаатларига зарар етказиши мумкин бўлган ғайриқонуний хатти-ҳаракатлар тайёрланаётганлиги хусусида ишончли маълумотлар мавжуд бўлганда ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш мақсадида мансабдор шахслар ва фуқароларни қонуннинг бузилишига йўл қўймаслик ҳақида ёзма равишда огоҳлантиради ҳамда ҳуқуқбузарлик содир этганлик учун жавобгарликни тушунтиради. Қисқача қилиб айтганда прокуратура органларининг ушбу соҳадаги вазифаси Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг 2004 йил 22 июндаги «Вояга етмаганлар ҳақидаги қонунлар ижроси устидан прокурорлик назорати фаолиятини янада такомиллаштириш тўғрисида»ги 27-сонли буйруғига мувофиқ, қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилиши бўйича ваколатлардан фойдаланиб вояга етмаганларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатлари кафолатларини таъминлаш, улар ўртасида ҳуқуқбузарлик ва жиноятларга қарши кураш ишини яхшилаш, уларнинг сабаб ва шароитларини аниқлаш ва бартараф этиш, йўлдан адашган ҳар қандай ёшни тўғри йўлга солиш ва ҳалол меҳнатга қайтишига эршишдан иборат¹.

Ички ишлар идоралари. Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш билан боғлиқ ишларда ички ишлар идоралари ходимлари бу ҳуқуқий чорага оид материалларни ҳужжатлаштириш, суд ижросини таъминлаш вазифалари-

¹ Қаранг: Пўлатов Б.Х. Бола ҳуқуқлари жамият ва давлат ҳимоясида, унинг истиқболлари. «Вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликларнинг профилактикаси тўғрисида»ги қонунни ҳаётга татбиқ этиш борасида амалга оширилиши лозим бўлган устувор вазифалар // республика илмий-амалий конференция материаллари. Т.:2011. – Б.27-28.

нинг фаол субъектларидир. Ички ишлар идоралари соғлиқни сақлаш муассасалари билан ҳамкорликда ичкиликбозлик ёки гиёҳвандлик учун илгари маъмурий жазога тортилган ёки жамоат таъсири кўрсатиш чораси қўлланилган, алкогольни ёки гиёҳванд моддаларни мунтазам суиистеъмол қилиб, бир неча бор медицина хушёрхонасига тушган шахсларни аниқлаб топиш ва ҳисобга олиш вазифаларини бажарадилар, бундай шахслар турмушда ва ишлаб чиқаришда ўзларини қандай тутаётганликлари устидан доимий жамоат назорати олиб борилишини уюштирадилар; сурункали алкогольизм ёки гиёҳвандликка мубтало бўлган беморларни тегишли медицина муассасаларига мажбурий юбориш юзасидан зарур чоралар кўрадилар, шунингдек ичкиликбозлик, алкогольизм ва гиёҳвандликка барҳам беришга қаратилган бошқа огоҳлантирувчи чораларни кўрадилар.

Таъкидлаш жоизки, ўтган йиллар мобайнида республикамизда болалар ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг муҳим устувор йўналиши — уларнинг қаровсизлиги ва назоратсизлигини олдини олиш борасидаги ишларга ички ишлар идоралари ходимлари томонидан алоҳида эътибор қаратилган. Хусусан, профилактика хизматлари таркибида вояга етмаганларга ижтимоий-ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш марказларининг фаолияти йўлга қўйилгани уларнинг назоратсизлиги, қаровсизлигини олдини олишда ўз самараасини бермоқда¹. 2006 йилда Ички ишлар тизимининг ўзи томонидан республика миқёсида фарзанд тарбиясига салбий таъсир кўрсатувчи, болаларининг мактабга боришларига тўсқинлик қилаётган ота-оналардан 522 нафарига нисбатан тўпланган ҳужжатлар ҳокимликлар ҳузуридаги вояга етмаганлар ишлари бўйича комиссия-

¹ Қаранг: *Исмаилов И., Хушваҳтов Қ.* Улар бахтимиз, келажагимиз / Қалқон.: Т.-2010 — 14-июнь. — Б. 13.

ларга юборилиб, уларнинг 17 нафари ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилинган¹.

Республикада ҳисобот даврида ҳисобга олинган фарзанд тарбиясига салбий таъсир кўрсатаётган ота-оналар 2009 йилда 2007 йилга нисбатан 14,4 фоизга, 2010 йилда эса 15,2 фоизга ошган². Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилинган шахсга нисбатан суд органлари томонидан тиббий мажбурият чоралари қўлланиладиган бўлса, айни вақтда шахс мажбурий даволашга жўнатиш учун тиббий кўриқдан ўтишдан бош тортган ҳолларда, у ички ишлар идораларининг кўмагида ўн кун мудат ичида наркология муассасасида мажбурий тарзда текширилиши керак. Мазкур тоифадаги шахсларни мажбурий даволашга юбориш тўғрисидаги материаллар тиббий хулоса бўлган тақдирда ички ишлар идоралари томонидан уларнинг ўз ташаббусига кўра, ёки беморнинг оила аъзолари ёхуд қариндошларининг, меҳнат жамоаларининг, соғлиқни сақлаш муассасаларининг илтимосномалари асосида тайёрланади ва расмийлаштирилади.

Суднинг шахсни мажбурий даволашга юбориш тўғрисидаги қарори ички ишлар идоралари томонидан бу қарор қонуний кучга кирган пайтдан бошлаб ўн кунлик муддат ичида ижро этилади.

Соғлиқни сақлаш муассасалари. Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш ишларида соғлиқни сақлаш муассасалари муҳим аҳамият касб этади. Мазкур муассасалар болаларнинг вояга етгунларига қадар уларнинг соғлиғи хусусида

¹ Қаранг: Абдужалилов А.А. Вояга етмаганлар ва ёшлар ҳуқуқбузарлиги ҳамда жиноятчилигининг ўзига хос хусусиятлари. Ижтимоий ва ҳуқуқий ҳимояга муҳтож болаларнинг ҳуқуқий ҳолати / илмий-амалий конференция материаллари. Т.: «Янги аср авлоди», 2006. — Б. 187

² Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Ҳуқуқбузарликларни олдини олиш Бош бошқармасининг 2007—2010 йилларга оид фаолиятининг таҳлили.

доимий назорат, профилактика ҳамда эмлаш ишларини амалга оширадилар. Болаларнинг ўз соғлиқларини таъминланишига оид ҳуқуқлари ижроси ҳам ушбу муассасалар орқали амалга оширилади. Бундан ташқари Оила кодексининг 79-моддасига мувофиқ ота-она узрсиз сабабларга кўра ўз боласини туғруқхона ва бошқа даволаш муассасаларидан олишдан бош тортганда соғлиқни сақлаш муассасалари тегишли идораларга, суд органларига даъво билан мурожаат қиладилар. Боланинг соғлиғи тўғрисида гамхўрлик кўрсатадилар. Узрсиз сабабларга кўра ўз боласини туғруқхонадан ёки бошқа даволаш муассасаларидан олишдан бўйин товлаганлик бу муассасаларнинг таклифидан кейин ҳам боласини олиб кетмасликда намоён бўлади ва бу тегишли комиссия томонидан расмийлаштирилади. Бу ўринда болани олишдан бўйин товлаш - ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилишга асос бўладиган бошқа ҳолатлар ичида ота-онанинг хулқ-атворини кўрсатувчи асосий жиҳатлардан бири саналади¹.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари вояга етмаганларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича жамоатчилик ишларини ташкил этади, ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болалар ҳақидаги маълумотларни васийлик ва ҳомийлик органларига тақдим этади, шунингдек бундай болаларни тегишли давлат муассасаларига жойлаштиришга кўмаклашади. Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш ишлари кўрилаётганда ушбу ҳолатга алоқадор қўшимча маълумотлар тўплашда амалий ёрдам кўрсатади, суриштирув ишларида иштирок этади.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ва нодавлат нотижорат ташкилотлари болага унинг ҳуқуқ-

¹ Қаранг: Эсанова З. Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш суд амалиёти ва таҳлил. Ҳуқуқ ва бурч. ижтимоий-ҳуқуқий журнал. №2 (38) 2009. — Б. 45.

лари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини рўёбга чиқаришда ва ҳимоя қилишда кўмаклашади, болага ёки унинг қонуний вакилига ҳуқуқий, услубий, ахборотга оид ва бошқа ёрдам кўрсатади.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ва нодавлат нотижорат ташкилотлари бола ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини таъминлаш бўйича давлат дастурлари ва ҳудудий дастурларни ишлаб чиқишда ҳамда рўёбга чиқаришда иштирок этиши; бола ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини таъминлашга доир ваколатларни амалга оширишда давлатдан ва халқаро ташкилотлардан услубий, ташкилий ҳамда молиявий ёрдам олиши мумкин.

Вояга етмаганлар ишлари билан шуғулланувчи комиссиялар. Вояга етмаганлар ўртасида ҳуқуқий-тарбиявий ишлар сусайтириб юборилганлиги, улар устидан бўлган назоратнинг бўшлиги, уларнинг қаровсизлиги ва шу каби бошқа муаммолар қониқарли даражада ҳал этилмаётганлиги, болалар ўртасида салбий ҳолатлар, жумладан ҳуқуқбузарликларнинг содир этилиши қайд этилаётганлигидан келиб чиқиб Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори билан маҳаллий ҳокимликлар ҳузурида вояга етмаганлар ишлари бўйича комиссиялар ташкил этилган¹. Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 80-моддасига мувофиқ суд органларида ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш ишлари кўриляётганда мазкур комиссия вакиллари шахсан иштирок этишлари белгилаб қўйилган. Вояга етмаганлар ишлари бўйича комиссиялар қонунга биноан ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Вояга етмаганлар ишлари бўйича комиссиялар фаолиятини такомиллаштиришга доир қушимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги 13-сонли қарори. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2011 й., 3-сон, 23-модда.

иши бўйича суд органларига шахсан даъво киритишлари мумкин. Биргина Самарқанд вилоятининг ўзида 2006 йил давомида мазкур комиссиянинг ташаббуси билан ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш билан боғлиқ 63 та иш кўриб чиқилган ва ҳал қилув қарорлари қабул қилинган¹. Ота-оналар ёки уларни ўрнини босувчи шахсларга нисбатан тўпланган ҳамда Вояга етмаганлар ишлари бўйича комиссияга ҳал қилиш учун юборилган ҳужжатлар эса 2009 йилда 2007 йилга нисбатан 4,7 фоизга, 2010 йилда эса 41,9 фоизга ошган².

Тошкент шаҳри мисолида эса 2007 йилнинг 9 ойи мобайнида дайдилик ва тиланчилик билаан шуғулланиб юрган, адашиб қолган 5824 нафар вояга етмаганлар туман Ички ишлар идораларига олиб келинган ва уларнинг 5817 нафари «Вояга етмаганларга ижтимоий ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш Маркази»га жойлаштирилган. Шу билан бирга фарзанд тарбиясига салбий таъсир кўрсатётган 685 нафар ота-оналар рўйхатга олиниб, уларнинг 1031 нафар фарзандларига жамоатчи тарбиячилар бириктирилган³.

¹ Қаранг: Рафиков С. Самарқанд как регион эффективного внедрения инновационных реформ в системе социальной защиты детей / «Ўзбекистон Республикасида болаларни ижтимоий ҳимоялаш тизимини ривожлантиришнинг истиқболлари» республика конференциясининг материаллари., Т.: Республика болалар ижтимоий мослашув маркази, 2007. — Б.83.

² Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Ҳуқуқбузарликларни олдини олиш Бош бошқармасининг 2007-2010 йилларга оид фаолиятининг таҳлили.

³ Қаранг: Раҳимов М.У. Вояга етмаганлар орасида гайри-ижтимоий ва ахлоқсизлик кўринишларининг олдини олишга қаратилган профилактик тизимни шакллантириш бўйича идоралараро миллий институтларни мувофиқлаштириш муаммолари / Ўзбекистон Республикасида болаларни ижтимоий ҳимоялаш тизимини ривожлантиришнинг истиқболлари» республика конференциясининг материаллари., Т.: Республика болалар ижтимоий мослашув маркази, 2007. — 141. — Б. 143.

Вояга етмаганлар ишлари бўйича комиссиялар зимасига бир қатор вазифалар юклатилган:

— вояга етмаганларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, уларнинг назоратсиз, қаровсиз қолиши ҳамда улар ўртасида содир этилаётган ҳуқуқбузарлик ва жиноятларнинг келиб чиқиш сабаблари, шарт-шароитларини аниқлаш ва бартараф этиш чораларини амалга ошириш;

— давлат идоралари, ўзини ўзи бошқариш органлари ва жамоат ташкилотларининг вояга етмаганларнинг назоратсиз қолиши ва ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш масалалари юзасидан фаолиятини мувофиқлаштириш;

— Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Халқ таълими вазирлигининг ихтисослаштирилган ўқув-тарбия муассасалари ва Ички ишлар вазирлигининг муассасаларида вояга етмаганларнинг сақланиши, уларни ўқитиш, тарбиялаш шарт-шароитлари устидан назоратни ташкил қилиш;

— вояга етмаган ёшларнинг онгини, тафаккурини шакллантириш, юксалтириш, дунёқарашини кенгайтириш ҳамда ҳуқуқий саводхонлигини ошириш мақсадида маънавият ва маърифат ишларини жонлантириш.

Бундан ташқари вояга етмаганлар ишлари бўйича комиссиялар вояга етмаганларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, уларнинг назоратсизлиги ва ҳуқуқбузарликлари, ота-оналар қаровисиз қолган болаларни аниқлаш ва жойлаштириш билан боғлиқ муаммолар аҳволини ўрганиб чиқади ва умумлаштиради, вояга етмаганларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш юзасидан таклифлар ишлаб чиқади. Халқ таълими, соғлиқни сақлаш, ижтимоий таъминот, маданият, ички ишлар органлари, фуқароларни ўзини ўзи бошқариш органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг болалар ва ўсмирларни

тарбиялаш, уларни жойлаштириш, саломатликларини мустаҳкамлаш, вояга етмаганлар назоратсизлиги ва ҳуқуқбузарликларини олдини олиш, вояга етмаганларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича фаолиятларини мувофиқлаштирадilar.

Республика болалар ижтимоий мослашув маркази.

Ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болалар муассасалари орасида республика боллар ижтимоий мослашув маркази алоҳида муҳим ўринга эга. Мазкур марказ томонидан етим болалар ва ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болалар, ногирон ҳамда ижтимоий ҳимояга муҳтож болаларни жойлаштириш, таълим-тарбиясини ташкил қилиш масалаларида кенг қўламли тадбирлар амалга оширилади. Л.И.Каримова таъкидлаганидек, ҳозирги кунда бола ҳуқуқлари ва манфаатларини таъминлаш тизими қонунчилик, ижрочилик, суд ҳокимияти, прокуратура, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари ва жамоатчилик ташкилотларини ўз ичига олади ва айни вақтда бу тизим иштирокчилари фаолиятида уйғунлик бўлмаган тақдирда мазкур тузилмаларнинг ҳеч бири бола ҳуқуқларини муҳофаза қилишга қодир эмас¹.

Бугунги кунда вояга етмаганлар орасида қаровсизлик, назоратсизлик каби нохушликларни олдини олиш, уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш, соғлигини асраш, ижтимоий фаоллигини ошириш борасида «Камолот» ёшлар ижтимоий ҳаракати, Республика болалар ижтимоий мослашув маркази, «Сен ёлғиз эмассан» Республика жамоатчилик болалар жамғармаси, Ўзбекистон болалар жамғармаси, «Соғлом авлод учун» халқаро

¹ Қаранг: Каримова Л.И. Болаларни ижтимоий ҳимоялаш тизимидаги фаолиятнинг самарадорлигини ошириш масалалари / «Болаларни ижтимоий ҳимоялаш тизимидаги ислохотлар» халқаро форумининг материаллари. — Т.: 2006. — Б. 8.

ноҳукумат хайрия жамғармаси ва бошқа давлат ҳамда жамоат ташкилотларининг алоқалари мустаҳкамланмоқда.

Суд органлари. Суд органларининг ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш ишининг асосий ҳал қилувчи субъекти ҳисобланади. Суд органлари ота-оналарни болаларига нисбатан бўлган ота-оналик ҳуқуқларидан маҳрум қилиш чорасини қўлловчи ва бу бўйича ҳал қилув қарори чиқариши мумкин бўлган ягона орган ҳисобланади. Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш фақат суд ҳукми билан амалга оширилади.

Юқорида қайд этиб ўтилган субъектлардан ташқари барча фуқаролар ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилишнинг билвосита субъектлари бўлишлари мумкин. Ўзбекистон Республикасининг «Бола ҳуқуқлари кафолатлари тўғрисида»ги қонунининг 11-моддаси 6-қисмига мувофиқ боланинг ҳаёти ёки соғлиғига хавф туғилганидан, унинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатлари бузилганлигидан хабардор бўлган шахслар бу ҳақда бола ҳақиқатда турган жойдаги васийлик ва ҳомийлик органига маълум қилишлари шартлиги белгилаб қўйилган. Мазкур қоида айни вақтда Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 67-моддасида ҳам ўз ифодасини топган.

Таъкидлаш жоизки, ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш билан боғлиқ ишлар самарали тарзда олиб борилаётган бўлсада, бироқ кўплаб ота-оналар томонидан ота-оналик ҳуқуқларини суъистемол қилиш, фарзандларини ноқонуний ишларга, хусусан тиланчиликка ундаш каби салбий ҳолатлар, айниқса ота-оналик мажбуриятларини бажармаслик ёхуд лозим даражада бажармаслик ҳолатлари, фарзандларига нисбатан қўпол муомалада бўлиш каби бир қатор муаммолар мавжуд. Ўз навбатида, бу салбий ҳолатлар болалар қаровсизлиги, назоратсизлигига олиб келиб жойларда ёшлар ҳуқуқбузарликларига, салбий оқибатларга сабаб бўлмоқда. Фикримизча, ота-оналик

ҳуқуқидан маҳрум қилишга алоқадор, маълум ваколатларга эга барча субъектлар, давлат идоралари, ташкилотлар, муассасалар ўзаро ҳамкорликда комплекс дастурлар қабул қилишлари, назорат бўйича аниқ вазифалар ишлаб чиқишлари ва амалга оширишлари, шунингдек ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш ишларини мунтазам тадқиқ қилиб боришлари, унинг сабаб ва шароитларини аниқлаб уларни бартараф қилиш чораларини кўриб бормоқлари лозим.

Бундан ташқари бола ҳуқуқларининг таъминланиши бўйича назоратни кучайтириш, ушбу вазифага масъул субъектлар доираси ва ваколатларини қайта кўриб чиқиш керак. Жумладан, давлат бошқарув органлари ичида оила муҳитига энг яқин бўлган фуқароларни ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисидаги қонунда мазкур органга ўз мажбуриятини бажармаётган ота-оналарни, ҳуқуқлари паймол этилаётган болаларни аниқлаш бўйича вазифалари алоҳида белгиланмаган. Мазкур қонунда фуқаролар йиғини раисининг ваколатлари доирасида вояга етмаганларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича жамоатчилик ишларини ташкил этиши қайд этилган бўлсада, фикримизча, фуқароларни ўзини ўзи бошқариш органларининг ўз ҳудудидаги оилалар, оилавий муносабатлар, ҳуқуқлари паймол бўлаётган болалар, мажбуриятини бажармаётган ота-оналарни аниқлаш ва тегишли чоралар кўриш бўйича ваколатларини аниқ белгилаш ва кенгайтириш мақсадга мувофиқ.

ОТА-ОНАЛИК ҲУҚУҚИНИ АМАЛГА ОШИРИШ МЕЗОНЛАРИ ВА ОИЛАВИЙ ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТ

Жамият тараққиётининг ҳар бир даврида ҳуқуқ нормаларига инсонлар томонидан онгли равишда риоя қилиниши, юксак ҳуқуқий маданиятни шакллантириш, ўз ҳуқуқларини амалга оширишда бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларига зарар етказилишига йўл қўймаслик, ўзга шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатлари ҳурмат қилиниши ва қадрланишини таъминлаш каби масалалар энг долзарб муаммолардан бири бўлиб келган. Бугунги кунда ҳам мутахассислар, тадқиқотчилар атрофимизда содир этилаётган турли ҳуқуқбузарликларнинг сабаби сифатида айнан инсонлардаги ҳуқуқий билимларнинг етарли даражада эмаслиги, ҳуқуқий онг ва маданиятнинг паст савияда эканлигини эътироф этмоқдалар.

Ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятнинг юксак даражада бўлиши инсонларнинг ҳуқуқ нормаларига ихтиёрий ҳамда онгли равишда амал қилинишини таъминлар экан, демак бу икки тушунчанинг мазмун моҳияти ҳар бир шахснинг онгига болаликдан оила муҳитида сингдириб борилиши керак. Қайд этиб ўтилган масалани ушбу параграфда «оилавий ҳуқуқий маданият» ҳамда ота-оналик ҳуқуқини амалга ошириш мезонлари мисолида ёритиб ўтамиз.

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш мазмун-моҳиятига кўра оила қонунчилигининг ота-оналик ҳуқуқларини амалга ошириш нормаси билан чамбарчас боғлиқ. Таъкидлаш жоизки, қонунда белгиланган ота-оналик ҳуқуқларини амалга ошириш қонун-қоидалари ота-оналар томонидан рисоладагидек бажарилганда, ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилишдек кўнгилсиз жазо чоралари

келиб чиқмасди. Шу нуқтаи-назардан ота-оналик ҳуқуқларини рисоладагидек амалга оширилишини таъминлаш қўйидаги асосларга кўра ҳам долзарб ҳисобланади, яъни:

биринчидан, боланинг руҳан ва жисмонан соғлом ўсиши ҳамда бахтиёр келажаги учун замин яратилади;

иккинчидан, болалар хулқ-атворида инсонийликнинг барча яхши фазилатлари шакллантирилади;

учинчидан, боланинг қаровсизлиги, назоратсизлигига чек қўйилиб атроф-муҳитдаги салбий таъсирлардан ҳимоя қилинади;

тўртинчидан, бола хулқида намоён бўлиши мумкин бўлган салбий хислатлар, жумладан ҳуқуқбузарликка мойиллик кабиларнинг олди олинади ва бошқалар.

Ўзбекистон Республикаси Оила кодексида ота-оналик ҳуқуқини амалга ошириш қонуний тартибга солиб қўйилган. Унга кўра ота-оналик ҳуқуқларини амалга оширилиши қўйидаги бир қатор қоидаларга асосланиши белгиланган:

— ота-оналик ҳуқуқи болалар манфаатларига зид тарзда амалга оширилиши мумкин эмаслиги;

— ота-оналик ҳуқуқини амалга оширишда ота-она болаларининг жисмоний ва руҳий соғлиғига, ахлоқий камолотига зарар етказишга ҳақли эмаслиги;

— болаларни тарбиялаш усуллари менсимаслик, шафқатсизлик, қўполликдан, инсоний қадр-қимматни камситувчи муомаладан, болаларни ҳақоратлаш ёки эксплуатация қилишдан холи бўлишлиги;

— болаларнинг таълим-тарбиясига тааллуқли барча масалалар болалар манфаатидан келиб чиққан ва уларнинг фикрини ҳисобга олган ҳолда ота-она томонидан ўзаро келишув асосида ҳал этилиши;

— болалар манфаатларини таъминлаш ота-она ғамхўрлигининг асосини ташкил қилишлиги;

— ота-она алоҳида яшаганда болаларнинг қаерда яшаши ота-онанинг келишувига биноан белгиланиши¹.

Ота-она ва бола ўртасидаги муносабатларда юқорида қайд этиб ўтилган қонун-қоидаларнинг ота-она томонидан ҳолис, мукаммал, меҳр билан бажарилиши «оилавий-ҳуқуқий маданият»нинг асосини ташкил қилиши билан бирга боланинг бахтиёр келажагига ҳам замин яратади.

Ўзбекистон Республикаси оила қонунчилигида болаларни тарбиялаш усуллари менсимаслик, шафқатсизлик, қўполликдан, инсоний қадр-қимматни камситувчи муомаладан, болаларни ҳақоратлаш ёки эксплуатация қилишдан холи бўлишлиги белгиланган. Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилишга сабаб бўлувчи асослардан бири ҳам айнан ушбу қоидаларнинг ёки бошқача айтганда мезонларнинг бузилишига асосланади, яъни ота-она ўз ота-оналик ҳуқуқларини суистеъмол қилса, болаларга нисбатан шафқатсиз муомалада бўлса, жумладан жисмоний куч ишлатса ёки руҳий таъсир кўрсатса, шунингдек болаларининг ҳаёти ёки соғлиғига қарши қасддан жиноят содир қилган бўлса, ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиниши мумкин. Ушбу нормаларни таҳлил қиладиган бўлсак, уларда ота-оналарнинг болалар билан муносабатда йўл қўйиши мумкин бўлмаган хатти-ҳаракатлари қонуний тартибга солиб қўйилган. Ота-оналарнинг тарбия усулларида қандай мезонларга ёки қоидаларга асосланишлари лозимлиги эса қайд этилмаган. Фикримизча, қонунлар мукаммал кўринишга эга бўлиши учун ҳар бир масаланинг қонуний тартиби ҳуқуқий нормаларда қайд этилиши керак. Жумладан, ота-оналик ҳуқуқларини амалга ошириш нормасида белгиланган ота-онанинг фарзанд билан муносабатларидаги «менсимаслик, шаф-

¹ Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси. — Т.: «Адолат», 2008. — 75-модда.

қатсизлик, кўполликдан, инсоний қадр-қимматни камситувчи муомаладан, болаларни ҳақоратлаш ёки эксплуатация қилишдан холи бўлиш» каби мезонлар давомида, айнан ушбу муносабатларнинг ижобий кўринишлари ҳам белгиланиши зарур.

Мазкур масала хусусида тадқиқотчилардан А.Акмалов ҳамда И.Ўтановлар оилада қўлланиладиган тарбия усулларидан ишонтириш, тушунтириш, насиҳат, ибратнамуна, яхши фазилатларни рағбатлантириш, танбеҳ бериш, огоҳлантириш кабиларни таъкидлашган¹. Дарҳақиқат, айрим мутахассислар таъкидлаганидек, баъзи ота-оналар болага нисбатан алоҳида муносабатда бўлиш, уларни ишонтира олиш йўлидан бормасдан, дўқ уриш, калтаклаш билан тарбияламоқчи бўладилар². Айрим ота-оналар эса фарзандлари билан кам мулоқот қилиши, ўзларини «сирлироқ» тутишга уриниш орқали фарзандларига таъсир кўрсатмоқчи бўладилар, бу эса ўз навбатида, акс таъсир кўрсатиши, яъни бегоналашиш, узоқлашишга олиб келиши мумкин.

Ота-оналик ҳуқуқини амалга оширишнинг таъқиқланган мезонларидан инсоний қадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда шафқатсизлик масалаларига алоҳида тўхталиб ўтиш лозим. Ота-оналар ва болаларнинг ўзаро муносабатлари муаммоларини ўрганиш учун махсус сўров варақасини ўсмирлар ўртасида тарқатиб ўрганилганда: «Сенга отанг ва онангнинг муносабатлари қандай? Улар-

¹ Акмалов А., Ўтанов И. Замонавий оилаларда болани шахс сифатида тарбиялаш муаммолари. Ижтимоий ва ҳуқуқий ҳимояга муҳтож болаларнинг ҳуқуқий ҳолати / илмий-амалий конференция материаллари. — Т.: «Янги аср авлоди», 2006. — Б. 160.

² Икромова М. Аёлларни зўравонликлардан муҳофаза қилиш ва ҳимоялаш юзасидан жиноят қонунчилигининг таҳлили. Аёл ҳуқуқи ва эркинликлари / Муаллифлар жамоаси: Г.Н.Тансиқбоева, М.Ю.Гасанов, А.М.Қодирова ва бошқ.; — Т.: «Адолат», 2002. — Б. 144.

нинг муносабатлари сенга ёқадими?» деган саволга ўсмирлар: «Ота-онамнинг муносабатлари жуда яхши», «Менга отамнинг муомаласи ёқмайди, чунки у менга нисбатан ёмон муносабатда бўлади», «Онамнинг муомаласи яхши», «Отамнинг ишлари жуда кўплиги ва бизлар билан муомала қилишга вақтлари йўқлиги учун ойимларнинг муомаласи ёқади», «Менга фақат бувимлар яхши муомалада бўладилар», деб жавоб берганлар. «Ота-оналарнинг сенга қайси муомаласи ёқмайди?» деган савол бўйича кўпгина ўсмирлар ота-оналарнинг муомаласидан норозиликларини билдиришиб, улар кўпинча сабабсиз сўкадилар ва уришадилар дейишган¹. Ушбу ўринда доно халқимизнинг «Ураверсанг эт қотар, гапираверсанг бет қотар» мазмунидаги ҳикматли сўзини ёдга олишни жоиз деб ҳисоблаймиз. Ота-онанинг болага нисбатан муомаласи бола руҳиятини, характерини шаклланишида муҳим аҳамият касб этади. Боланинг энг ширин сўзлар эшитиши керак бўлган ота-онасидан хушмуомалалик, меҳр-муруват кўрмаслиги боланинг дийдаси қотиши, шафқатсиз бўлиб бориши, оила муҳитидан узоқлашишига олиб келиши мумкин. Шунинг учун ҳам қонунда ота-она ва бола муносабатларида инсоний қадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда шафқатсизлик қатъий таъқиқланган.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 75-моддасининг 2-қисмига қуйидагича тўлдириш киритилишини лозим деб ҳисоблаймиз: **«Ота-оналик ҳуқуқларини амалга ошириш усуллари уларни ишонтириш, ўргатиш, хушмуомалалик, ҳурмат қилиш, тушунтириш, насиҳат бериш, ибрат-**

¹ Акмалов А., Ўтанов И. Замонавий оилаларда болани шахс сифатида тарбиялаш муаммолари. Ижтимоий ва ҳуқуқий ҳимояга муҳтож болаларнинг ҳуқуқий ҳолати / илмий-амалий конференция материаллари. — Т.: «Янги аср авлоди», 2006. — Б. 164.

намуна бўлиш, рағбатлантириш, огоҳлантириш, ўзаро ҳамфикрлик мезонларига асосланиши керак».

Албатта, боланинг ўсиб-улғайгач жамиятда қандай ўринга эга бўлиши оила муҳитига, оилавий тарбия усулларига, ота-онанинг ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини қай даражада бажаришларига чамбарчас боғлиқ. Шунинг учун ҳам мазкур масалага оид ҳуқуқий нормаларнинг бажарилишини таъминлаш долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Ушбу масалада ижобий натижаларга эришишда аҳамиятга эга бўлган ҳар бир омилга чуқур эътибор билан қараш лозим. Жумладан, ота-оналар болалар тарбиясида меҳнатсеварлик, китобхонлик, ўзгаларни ҳурмат қилиш, хушмуомалалик каби фазилатларни болаликдан шакллантиришга алоҳида аҳамият беришлари керак. Оила кодексига ота-оналарнинг болаларга таълим-тарбия беришга мажбуриятлари белгилаб қўйилган. Демак, ота-оналар таълим-тарбия орқали юқоридаги фазилатларни шакллантиришда қайд этиб ўтилган мезонларга амал қилишлари зарур.

Юқорида қайд этиб ўтганимиз ота-она ҳамда бола муносабатларида таъқиқланган ҳамда тавсия қилинган тарбия усулларига риоя қилиш бир бутунликда оилавий ҳуқуқий маданиятни шакллантиришга хизмат қилади. Мазкур муҳим масалани ҳал қилишда фақат қонунқоидаларни ишлаб чиқиш, уларга риоя қилинишини талаб қилиш, ҳуқуқий таъсир чораларини қўллаш каби усуллар билан ҳар доим ҳам ижобий натижаларга эришиб бўлмайди. Бизнингча, ота-она ва бола муносабатларида, ота-оналик ҳуқуқларини амалга оширишда давлат идоралари, масъул субъектлар ота-оналарга, болаларга илмий, амалий ёрдамлар кўрсатиб боришлари керак. Ушбу масала юзасидан қуйидаги айрим тавсияларни илгари сурмоқчимиз.

Биринчидан, ҳозирги замонавий жамиятда, ахборотларни етказиш, ўрганишда кенг имкониятлар мавжуд ва улар орасида радио-телевидениянинг ўрни беқиёс. Ривожланган хорижий мамлакатларда болалар учун нафақат кўрсатувлар тайёрланади, алоҳида каналлар кун-у тун улар учун хизмат қилади. Уларда болаларнинг маънан, ақдан, жисмонан соғлом ўсишларига оид кўплаб кўрсатувлар намоиш қилинади. Фикримизча, телевидениянинг бундай имкониятларидан фойдаланиб оила, болалар учун махсус канал хизматини йўлга қўйиш лозим.

Иккинчидан, ота-оналик ҳуқуқларини амалга оширилишида ҳуқуқий тарбияга эътиборни кучайтириш керак. Унда юқорида қайд этиб ўтилган тарбия усулларидан фойдаланиб болалар онгида ёшлиқдан чуқур ва барқарор ҳуқуқий билимлар, эътиқодлар, қадриятлар, қонунга мос феъл-атвор, одатларни шакллантириб бориш лозим. Бунинг учун болаларга ўрганиш жуда қулай шаклда «болалар ҳуқуқий адабиёти» рукнини яратиш зарур. Адабиётшунослар Европа мамлакатларидаги нашриётларда «Ойижон, ўқиб беринг» туркумида кўплаб китоблар чиқарилишини таъкидлашадилар¹. Ушбу номдан кўриниб турибдики, бу китоблар мактаб ёшигача бўлган болаларга аталган. Ота ёки онанинг китобни ўқиб бериши, расмлар мазмунини тушунтириши боланинг келажаги учун муҳим аҳамият касб этади.

Учинчидан, ота-она ва бола муносабатларининг оқилонга нисбатини сақлаш, ота-оналик ҳуқуқларини амалга ошириш мезонларига риоя қилинишига эришиш масаласида оммавий ҳамкорликни, жумладан ҳуқуқшунослар, психологлар, педагоглар, адабиётшунослар, журналистлар, масъул идоралар ходимларининг ҳамкорлиги концеп-

¹ Қаранг: Тоҳир Малик. Жиноятнинг узун йўли (Ким айбдор?). Рисола. — Т.: «Истиқлол». 2004. — Б.43.

циясини ишлаб чиқиш лозим. Ушбу соҳалар мутасаддиларининг илмий, ижодий ҳамкорликларини аниқ мақсадларга йуналтирилганлиги ҳамда аниқ статистик ва бошқа зарур маълумотларга асосланишини таъминлаш керак.

Туртинчидан, ота-оналик ҳуқуқларини амалга оширишнинг қонунда белгиланган мезонлари бузилаётган оилаларни аниқлаш, бундай оилаларда қайд этиб утилган мезонларнинг бузилиши ёки бажарилмаслигининг сабабларини мунтазам ўрганиш, таҳлил қилиш орқали илмий-амалий таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш лозим.

Бола тарбиясида ота-онанинг ўрни ва аҳамияти ўта муҳимлигидан келиб чиқиб қонунда боладан алоҳида яшаётган ота-онанинг ота-оналик ҳуқуқларини амалга ошириш тартиби ҳам белгиланган бўлиб, унга кўра боладан алоҳида яшаётган ота(она) бола билан кўришиш, унинг тарбиясида иштирок этиш ва таълим олиши масаласини ҳал этишда қатнашиш ҳуқуқига эга. Бола билан бирга яшаётган ота (она) боланинг она (ота)си билан кўришишига, агар бундай кўришиш боланинг жисмоний ва руҳий соғлиғига, ахлоқий камолотига зарар келтирмаса, қаршилик қилмаслиги керак.

Албатта, ота-она ва бола муносабатларининг тарихи инсонларнинг ер юзида пайдо бўлган давридан буён давом этиб келаётганлиги ҳаммамизга маълум. Тарихий тараққиётнинг ҳар бир босқичида, ҳар бир жамиятда ушбу муносабатларга турлича ёндашувлар бўлган бўлсада, улар мазмун-моҳиятига кўра бир-бирига яқин бўлиб, айна вақтда жамиятдаги ижтимоий муносабатларнинг энг мусъулиятли ҳамда мураккаб қисми сифатида баҳоланган. Ушбу ўринда ота-она ва бола муносабатларининг тарихига оид айрим маълумотларни келтириб ўтишни ҳам лозим ҳисоблаймиз.

Юртимизнинг тарихий-ҳуқуқий манбаларидан Авестода туғилган ва ҳали туғилмаган болалар ҳуқуқларини қатъий

муҳофаза қилинади. Болаларни жуда ёшлигидан фанларга ўқитиш тавсия этилган. «Авесто» оилага жамиятнинг асосий ячейкаси сифатида катта аҳамият берган, жамият мавжудлиги ва фаровонлиги, ижтимоий алоқаларнинг мустақамланиши, ёмонликка қарши кураш, инсон зотининг давом этиши, авесто жамиятининг яшовчанлиги, диннинг ворислиги ва тарқалиши унинг мустақамлигига боғлиқ бўлган. Ушбу манбада оила бошлиғи эркак оиласини, болаларини ташлаб кетса, яшаб турган ҳудуд — Ватанга сотқинлик жинояти бўлишлиги қайд этилган¹. Авесто жамиятдаги ижтимоий муносабатларнинг кенг кўламини, жумладан бола ҳуқуқ ва манфаатларига оид қарашларни ўзида мужассам этган. Юртбошимиз таъбирлари билан айтганда «Авесто»да борлиқнинг яхлитлиги ва бир бутунлиги, инсон ҳаётининг табиат билан уйғунлиги масаласи одамнинг руҳий оламига чамбарчас боғлиқ ҳолда кўрсатилгани кўп нарсани англатади. Бу ҳолат инсоннинг маънавий дунёсини шакллантиришда атроф-муҳит қадим замонлардан буён қандай кучли таъсир ўтказиб келганига яна бир бор эътиборимизни жалб қилади².

Қадимги Юнонистонда ҳам болалиқдан юнонлар миясига жамоат ишлари шахсий юмушлардан устувор эканлиги тўғрисидаги дунёқараш сингдирилиб борилган³.

Ўрта асрларда, ундан кейинги даврларда ҳам оила, ота-она ва бола муносабатлари масаласи доимий диққат-эътибор марказида бўлиб келди. XX асрнинг биринчи

¹ *Хаитов Ш.* Муроса ва Ўзбекистон фалсафа тарихига кириш. Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ институти. 2010. — Б.83.

² *Қаримов И.А.* Юксак маънавият-енгилмас куч. — Т., «Маънавият» 2008, Б.32

³ Қаранг: *Сағдуллаев А.С., Костецкий В.А.* Тарих. Қадимги дунё. Дарелик. Т.: 2009. — Б-105.

чорагидан бошлаб бола ҳуқуқлари инсон ҳуқуқларининг таркибий қисми сифатида алоҳида ўрганила бошланди. Бугунги кунда бола ҳуқуқларига доир жаҳонда кўплаб халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар амалда қўлланилмоқда. Ушбу фикрлар орқали таъкидламоқчимизки, бола ҳуқуқларига риоя қилиниши, уларнинг амалга оширилиши шу болаларни ўз қарамоғида сақлаётган ота-оналар, васийлар, ҳомийларга бевосита боғлиқ.

Хулоса ўрнида таъкидламоқчимизки, оила қонунчилигига мувофиқ ота-оналик ҳуқуқини болаларининг ҳуқуқ ва манфаатларига зид тарзда амалга ошираётган ота-оналар қонунда белгиланган тартибда жавобгарликка тортиладилар. Албатта, жамиятимизда бу каби кўнгилсизликларни олдини олиш мақсадида оилаларимизда ота-оналар томонидан болаларига нисбатан ўз ота-оналик ҳуқуқларини амалга оширишда юқорида таъкидланган мезонларга қатъий амал қилинишлигига эришиш муҳим аҳамият касб этади.

ХУЛОСА

Ўтмиш сабоқларидан маълумки, келажаги учун мустаҳкам пойдевор яратиш мақсадини кўзлаган, ўз жамиятида фаровон турмушнинг қарор топиши учун курашган ҳар бир давлатда ёшларнинг таълим-тарбия масаласига алоҳида эътибор бериб келинган. Бундай ёндашувнинг сабаби, шубҳасиз, давлат, миллатнинг келгуси тақдири айнан шу ёшларнинг келажакда юритадиган оқилона сиёсатига бевосита боғлиқлиги билан изоҳланади. Шунинг учун ҳам давлатимиз истиқлолнинг илк давларидан ёш авлодни баркамол қилиб тарбиялашга алоҳида эътибор қаратилганлиги бежиз эмас. Юртимизда мазкур жабҳада амалга оширилаётган кенг кўламли ислохотлар, аввало, қонун йўли билан мустаҳкамланганлиги, айни вақтда ушбу соҳадаги қонунларни амалга самарали татбиқ қилиб келинаётганлиги, албатта, қувонарли ҳол. Айниқса, республикамызда болалар ҳуқуқларига оид ҳуқуқий нормалар ривожланишининг ёрқин намунаси сифатида «Бола ҳуқуқлари кафолатлари тўғрисида»ги қонуннинг қабул қилиниши барча норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган бола ҳуқуқларига оид нормаларнинг ижроси ва уни таъминлаш борасида туб бурилиш ясаб берди. Мазкур қонунда бола ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича давлат сиёсатининг аниқ йўналишлари белгиланган бўлиб, айни вақтда ушбу қонун болалар ҳуқуқлари муҳофазасига қаратилган қонунчилик базасини яхлит асосда таркиб топтириш имконини берди.

Оилада фарзанд тарбияланар экан унинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларининг таъминланишида, энг аввало, ота-она ҳал қилувчи рол ўйнайди. Шунинг учун ҳам

республикамиз қонунчилигида ота-онанинг ўз болаларининг тарбиясига масъул эканликларига алоҳида эътибор қаратилган. Ўз навбатида, ота-оналарнинг фарзандларига эътиборсизлиги, улар олдидаги ўз ота-оналик мажбуриятларини бажармасликлари қонунда белгиланган тартибда жавобгарликка тортишга асос бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, ота-оналарнинг фарзандлари олдидаги қонунда белгиланган мажбуриятларининг бажарилиши юртимиз келажаги бўлган ёш авлодни ҳар томонлама комил инсон сифатида вояга етишига хизмат қилади. Ёш авлоднинг баркамол инсон бўлиб етишишига эса ҳар биримиз, хусусан ота-оналар, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари, тегишли идоралар бирдек масъулмиз.

МУНДАРИЖА

Сўз боши.....	3
Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилишнинг тушунчаси, моҳияти ва аҳамияти.....	6
Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш асосларининг таснифи.....	21
Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилишнинг қиёсий таҳлили ва бошқа ҳуқуқий муносабатларга узвий боғлиқлиги.....	39
Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилишнинг ҳуқуқий асослари.....	53
Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш ва уни қайта тиклаш тартиби.....	68
Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилишнинг субъектлари.....	80
Ота-оналик ҳуқуқини амалга ошириш мезонлари ва оилавий ҳуқуқий маданият.....	95
ХУЛОСА.....	107

ХАЙИТОВ МУЗАФФАР МУХАМАДЖОНОВИЧ

**ОТА-ОНАЛИК ҲУҚУҚИДАН МАҲРУМ
ҚИЛИШНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ**

Тошкент — «Noshir» — 2013

*Муҳаррир М. Аҳмедов
Мусаҳҳиҳ Д. Мамадалшева
Рассом Ш. Одилов
Техник муҳаррир Х. Ҳамидуллаев*

«NOSHIR» нашриёти, лицензия АІ № 200. 28.08.2011 й.
Босишга рухсат этилди 20.01.2013 й. Бичими 60x84 1/16.
Офсет босма усулида чоп этилди. Шартли б.т. 6,75.
Адади 100 нусха. Буюртма № 61.

«NOSHIR» нашриёти, Тошкент ш., 100115 Лангар куч., 78.

«VNESHINVESTPROM» МСНЈ босмахонасида чоп этилди.
Тошкент ш., 100115. Лангар куч., 78.